Journal of Baku Engineering University

BEU
BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

ISSN 2521-6341

Volume 5
Number 2

2021

ECONOMICS AND ADMINISTRATION

Journal is published twice a year
Number-1. June, Number-2. December

An International Journal

http://journal.beu.edu.az

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Elchin Suleymanov

Editor

Mayis Azizov

Farid Jabiyev

Editorial board

Altay Ismayilov (Azerbaijan, Khazar University)
Elsever Ibadov (Azerbaijan,Baku Engineering University)
Firudin Sultanov (Azerbaijan, Baku Engineering University)
Hazi Eynalov(Azerbaijan, Baku Engineering University)
Murad Isgandarov(Azerbaijan,Baku Engineering University)
Nasimi Kamalov (Azerbaijan,Baku Engineering University)
Tarbiz Aliev (ANAS, Institute of Economy)
Tayyar Mustafayev (Azerbaijan,Baku Engineering University)
Vilayat Valiyev (Azerbaijan, Institute for Scientific Research on Economic Reforms)
Khanlar Haydarov (Azerbaijan, Baku Engineering University)
Samir Guliyev (Azerbaijan,Baku Engineering University)
Shahriyar Muhtarov (Azerbaijan, Baku Engineering University)
Yadullah Hasanli (Azerbaijan, Azerbaijan State University of Economics)

International Advisory board

Alina Danіłowska (Poland, Warsaw University of Life Sciences)
Alp Malazgirt (Rep. of Korea, SolBridge International School of Business)
Anthony Adamthwaite (USA, University of California Berkeley)
Frederick Joutz (USA, George Washington University)
Gregory R. Quinet (USA, Southern Polytechnic State University)
James Dingley (UK, Francis Hutcheson Institute)
James F. Rinehart (USA, Troy University)
Manouchehr Mokhtari (USA, University of Maryland)
Mark S. Hiatt (USA, Southern Polytechnic State University)
Manuela Tvaronaviciene (Litva,Vilnius Gediminas Technical University)
Nalan Basturk (Netherland, Erasmus University Rotterdam)
Robert Powel (USA, University of California Berkeley)
Ronny L. Richardson (USA, Southern Polytechnic State University)
Tara Sinclair (USA, George Washington University)
William Patrick Leonard (Rep.of Korea, SolBridge Inter. School of Business)

Executive Editors

Shafag Alizade

Assistant Editors

Rufat Mammadov

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University
AZ0101, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan
Tel: *00 994 12 - 349 99 66/78* ***Fax:*** *00 994 12 349-99-90/91*

e-mail: *jr-eco.adm@beu.edu.az*
web: *http://journal.beu.edu.az*
facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6341

ISSN 2521-6341

Journal of
Baku Engineering University

ECONOMICS AND ADMINISTRATION

Baku - AZERBAIJAN

JOURNAL OF BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

ECONOMICS AND ADMINISTRATION

2021. Volume 5, Number 2

CONTENTS

İNSTİTUSİONAL KEYFİYYƏT VƏ RİFAH ARASINDAKI ƏLAQƏNİN EKONOMETRİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İlkin Qasımov ____ 85

1993 ANAYASASI ÖNCESİ RUSYA MERKEZLİ LİBERALİZME GEÇİŞ SÜRECİ

Natiq Həmzağa oğlu Abdullayev, Yasər Əhməd oğlu Əhmədov ____ 92

AZƏRBAYCANDA MÜHASİBLƏRİN PEŞƏKARLIĞININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Gülarə Zeynalova, Elsevər İbadov ____ 104

ELEKTRON HÖKUMƏT TƏTBİQLƏRİNİN MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏRƏFLƏRİNİN TƏHLİLİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİNDƏ

İlknur Tanrıverdi ____ 117

BEYNƏLXALQ MİQRASİYA VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Gunay Guliyeva ____ 127

AZƏRBAYCANDA İNFORMASİYA KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARININ RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA VƏ FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Xəyalə İbrahimova ____ 136

THE IMPACT OF GOVERNMENT SPENDING ON ECONOMIC GROWTH

Iskandarova Leyla, Salimli Nigar ____ 144

KONSERV SƏNAYESININ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKIYƏNIN XARICI TICARƏT ƏLAQƏLƏRINDƏ ROLU VƏ ƏHƏMIYYƏTI

Emilya Elşad qızı Şükürova ____ 150

JOURNAL OF BAKU ENGINEERING UNIVERSITY- ECONOMICS AND ADMINISTRATION
2021. Volume 5, Number 2 *Pages 85-91*

UOT: 330.567.2/.4

İNSTİTUSİONAL KEYFİYYƏT VƏ RİFAH ARASINDAKI ƏLAQƏNİN EKONOMETRİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İLKİN QASIMOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dünya İqtisadiyyatı Kafedrası
ilqasimov@beu.edu.az, gasimovilk@gmail.com

XÜLASƏ

İnstitusional keyfiyyət və rifah arasındakı əlaqənin tədqiq edilməsi ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparılsa da bu istiqamətdə Azərbaycan nümunəsində araşdırmalara demək olar ki, rast gəlinməməkdədir. Cari tədqiqat bu boşluğu qismən də olsun aradan qaldırmaq və Azərbaycan nümunəsində qeyd edilən dəyişənlər arasında əlaqənin ekonometrik olaraq qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu məqsədlə 1996-2019-cu illəri əhatə edən verilənlərdən istifadə edilmişdir. Ekonometrik model olaraq Ən Kiçik Kvadratlar Üsulu tətbiq edilmişdir. Alınmış nəticələr institusional keyfiyyət və rifah arasında müsbət və statistik olaraq əhəmiyyətli əlaqənin olması hipotezini dəstəkləyir. Bu nəticə təhsil və rifah arasındakı əlaqəyə də şamil edilə bilər. Bundan başqa təbii resurs gəlirləri və rifah arasında müsbət, lakin statistik olaraq əhəmiyyətsiz əlaqənin olduğu qeyd edə bilərik.

Açar sözlər: İnstitusional keyfiyyət, rifah, təbii resurs gəlirləri

ECONOMETRIC ASSESSMENT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN INSTITUTIONAL QUALITY AND WELFARE

ABSTRACT

Although many studies have been conducted to examine the relationship between institusional quality and welfare , there is almost no research in this area for the case of Azerbaijan. The current study aims to close this gap, at least in part, and assess the relationship between the mentioned variables for the case of Azerbaijani. Data covering the years 1996-2019 were used for this purpose. The Ordinary Least Squares Method was used as an econometric model. The results support the hypothesis that there is a positive and statistically significant relationship between institusional quality and well-being. This result can also be applied to the relationship between education and well-being. In addition, there is a positive but statistically insignificant relationship between natural resource revenues and welfare.

Key words: Institusional quality, welfare, natural resource revenues

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКАСВЯЗИИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГОКАЧЕСТВАИБЛАГОСОСТОЯНИЯ

РЕЗЮМЕ

Хотя было проведено много исследований для изучения взаимосвязи между институциональным качеством и благосостоянием, практически нет исследований в этой области в случае Азербайджана. Настоящее исследование направлено на устранение этого пробела, по крайней мере частично, и на эконометрическую оценку взаимосвязи между переменными, упомянутыми в примере Азербайджана.Для этого использовались данные за 1996-2019 годы. В качестве эконометрической модели использовался метод обычных наименьших квадратов. Результаты подтверждают гипотезу о наличии положительной и статистически значимой связи между институциональным качеством и благополучием. Этот результат также может быть применен к взаимосвязи между образованием и благополучием. Кроме того, существует положительная, но статистически незначительная связь между доходами от природных ресурсов и благосостоянием.

Ключевые слова: Институциональное качество, благосостояние, доходы от природных ресурсов

GİRİŞ

İnstitusional keyfiyyət və ya digər adı ilə "İdarəetmə keyfiyyəti" adlanan anlayışla bağlı elmi araşdırmaların tarixi XX əsrin 50-ci illərinə getsə də, bu barədə ilkin fikirlərə qədim və orta

əsrlər müəlliflərinin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Antik dövr filosoflarından Sokrat, Platon və Aristotelin əsərlərində ideal dövlət, ədalətlilik, tamhüquqluluq və s. kimi məsələlərlə bağlı bəzi fikirlər söylənmişdir [1]. Bu tendensiya sonralar da davam etmiş, orta əsrlərdə istər qərb, istərsə də şərqli müəlliflərin əsərlərində institusional məsələlərlə bağlı müxtəlif ideyalar ortaya qoyulmuşdur. Məsələn, bir çoxlarına görə "iqtisadiyyatın atası" hesab edilən İbn Haldunun fikrincə keyfiyyətli idarəetmə hər bir sivilizasiyanın əsas atributlarından biridir və qayda-qanunların əsas məqsədi insan davranışlarının idarə etməkdir[2]. Təsadüfi deyildir ki, sonrakı dövrlərdə də institusional keyfiyyət və onun müxtəlif elementləri ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda müəyyən ideyalara rast gəlinmiş, bu barədə müxtəlif iddialar səsləndirilmişdir [3].

Elmi jurnallarda institusional keyfiyyətlə bağlı araşdırmalar XX əsrin ikinci yarısından etibarən daha çox görünməyə başladı. Bunun əsas səbəbi kimi II Dünya müharibəsindən sonra dövlətlərin iqtisadi rolunun artmasını göstərmək olar. Bu tendensiya 1990-cı ildən sonra xüsusilə güclənmiş, Duqlas Nortonun məşhur "İnstitutlar, İnstitusional Dəyişiklik və İqtisadi Performans" kitabının nəşri ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur [3]. Son onilliklərdə institusional keyfiyyət məsələsi ilə bağlı elmi tədqiqatların sayı artdıqca ona verilən təriflərin sayı da çoxalmışdır. Məsələn, Kaufman, Kraay və Mastruzzi idarəetməni "Ölkədə səlahiyyətlilərin tətbiq etdikləri ənənə və institutlar" olaraq qeyd edirlər. Dünya Bankı isə buna "Ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial institutları vasitəsilə tətbiq edilən güc" kimi tərif vermişdir [4].

Rifah sözü ingiliscədən tərcümədə "well" – yaxşı və "fare" hərfi mənada "ərzaq təchizatı" sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu söz tarixən daha çox xoşbəxtlik və firavanlıq mənasında qəbul edilsə də, müasir mənasını XX əsrdə almışdır. Mikro baxımdan dar çərçivədə yanaşdıqda rifah fərdin, makro səviyyədə isə cəmiyyətin gündəlik həyat perspektivi olaraq qəbul edilir [5]. Geniş mənada isə rifah obyektiv ehtiyac və istəklərlə təmin olunma və insan həyatının keyfiyyəti olaraq başa düşülə bilər. Psixologiya, sosiologiya kimi elm sahələrində xoşbəxtlik, həyat məmnuniyyəti və həmçinin rifah anlayışlarının ölçülməsinin bir neçə onillik ənənəsi olsa da fərdi rifahın iqtisadi baxımdan ölçülməsi tarixi elə də uzağa getmir [6].

Daha öncə də qeyd edildiyi kimi institusional keyfiyyətlə bağlı tədqiqatların sayı artdıqca onun müxtəlif istiqamətlərə, o cümlədən iqtisadi artım, inkişaf və rifaha təsiri ilə bağlı araşdırmaların sayında da ciddi artım müşahidə edilmişdir. Bu tədqiqatlarda müxtəlif ölkələr və onların ayrı-ayrı hissələri tədqiqat obyekti olmuş, istifadə edilən elmi üsul və vasitələrin sayı da günü-gündən artmışdır. Aparılmış araşdırmalar fərqli nəticələr ortaya qoymuşdur.

Kaufmann və digərləri 150-dən çox ölkə nümunəsində apardıqları araşdırmada institusional keyfiyyət və iqtisadi inkişaf arasında güclü və statistik olaraq əhəmiyyətli əlaqənin mövcudluğunu göstərmişlər [7]. Qeyd edilən araşdırmadan fərqli olaraq Sevell idarəetmənin iqtisadi artımın əsas komponentlərindən biri olan biznes mühitinə təsirini öyrənmişdir. Fələstinin Qəzza bölgəsi nümunəsində aparılan tədqiqatda Biznes Mühiti Sorğusundan (Business Environment Survey) istifadə edilmişdir. Sorğuda iştirak etmiş respondentlərin 77%-i iqtisadi artıma mane olan əsas faktorlar kimi siyasi qeyri-stabilliyi və qeyri-müəyyənliyi göstərmişlər [8]. Oxşar nəticələr Banerji və MkLieş tərəfindən Yəmən firmaları arasında aparılmış sorğuda da əldə edilmişdir. Belə ki, tədqiqat nəticəsində mikro səviyyədə artımın əsas amilləri sırasında institusional keyfiyyət göstərilmişdir [9].Banerji və Hamphreys isə yoxsulluğu azaltmağın və artımı stimullaşdırmanın əsas yolu kimi institusional keyfiyyəti yüksəltməyi, şəffaflıq və hesabatlılığı artırmağı təklif edirlər [10]. Orta Şərq ölkələri nümunəsində aşağı iqtisadi artımın səbəblərini araşdıran Hakura yüksək neft gəlirlərinin dövlət xərcləmələrini

hədsiz dərəcədə artırması nəticəsində institusional keyfiyyətin azaldığını vurğulayır [11]. Nunnenkamp isə öz növbəsində Ərəd ölkələrində iqtisadi artımın zəif olmasının aşağıdakı üç əsas səbəbini izah edir:

- Hökumətlərin kifayət qədər islahatlar aparmaması
- Qeyri-məhsuldar siyasət tədbirləri
- İnstitusional çatışmazlıqların olması [12].

Yuxarıda qeyd edilən məlumatlar həmçinin Akoum tərəfindən də təsdiqlənir. Belə ki, o, ərəb və bəzi Afrika ölkələrində institusional keyfiyyətin zəif olmasını iqtisadi geriliyin əsas səbəblərindən biri kimi təqdim edir [13].

Aleksiou və Tsaliki Sudan nümunəsində iqtisadi tərəqqinin ən vacib komponentlərindən biri kimi institusional keyfiyyəti göstərir [14]. Bu nəticə həmçinin Adkins və Savvides [15], Devson [16] və s tərəfindən də təsdiqlənir. Burguignon və Verdier [17], həmçinin İsterli [18] kimi müəlliflər institusional keyfiyyətin vətəndaş azadlıqları, iqtisadi azadlıq, bürokratiya keyfiyyəti, qanunun aliliyi kimi amillərinin iqtisadi artıma təsirini araşdırmış və müsbət əlaqənin olduğunu sübuta yetirmişlər.

Valeriani və Peluso institusional keyfiyyət və inkişaf səviyyələri arasındakı əlaqəni empirik olaraq yoxlayıblar. Onların fikrincə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə institusional keyfiyyət və iqtisadi artım arasında müsbət əlaqə mövcuddur. Bununla belə, müəlliflər bu əlaqənin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha güclü olduğu qənaətinə gəliblər [19].

Yuxarıda qeyd edilən faktlarla yanaşı qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda sonra illərdə institusional keyfiyyətin yüksəldilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülsə də, bu sahədə fundamental tədqiqatlara rast gəlinmir. Son illərdə elmi ədəbiyyatlarda Azərbaycan nümunəsində institusional inam və onun müxtəlif aspektləri ilə bağlı məqalələrə rast gəlinsə də eyni sözləri institusional keyfiyyət və rifah arasında əlaqənin araşdırılması haqda deyə bilmərik.

Məqalə giriş, verilənlər və metodologiya, nəticə və tövsiyyələr hissələrindən ibarətdir.

VERİLƏNLƏR VƏ METODOLOGİYA

İnstitusional keyfiyyət və rifah arasındakı əlaqənin ekonometrik qiymətləndirilməsi üçün dörd 1996-2019-cu illəri əhatə edən dörd dəyişəndən istifadə edilmişdir.

Asılı dəyişən olan rifahı ifadə etmək üçün adambaşına düşən ÜDM (AUDM) götürülmüşdür. Dünya Bankının rəsmi saytından əldə edilmiş məlumat sabit dollar (constant USD) olaraq istifadə olunmuşdur. Statistikaya nəzər saldıqda AUDM-in 2003-cü ildən sonra sürətlə artdığını və bu artım tempinin 2015-ci ilə qədər davam etdiyini görə bilərik. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanda neft bumunun olması ilə izah edilə bilər.

Şəkil 1. 1996-2019-cu illərdə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM-in dinamikası

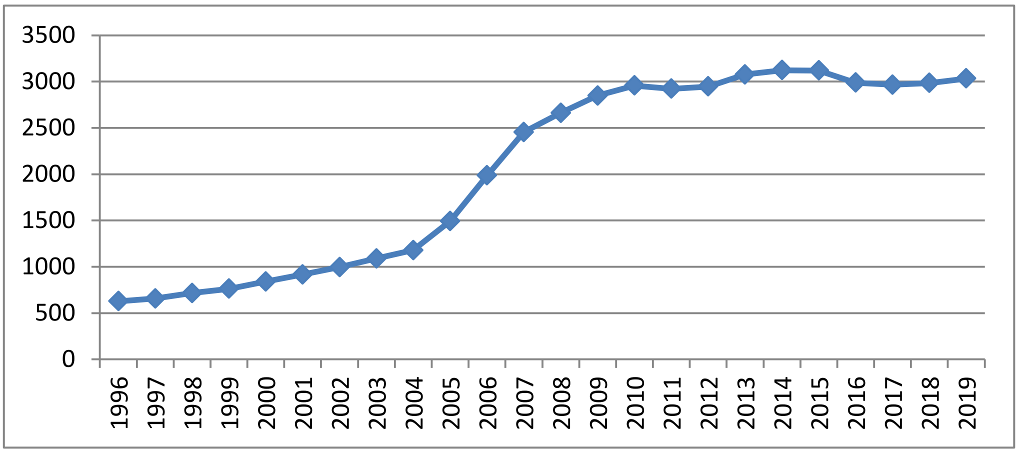

Mənbə: Dünya Bankının statistikası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İnstitusional keyfiyyət göstəricisi (İK) olaraq Kaufman və digərləri tərəfindən tərtib edilmiş Dünya İdarəçilik İndikatorlarından (World Governance Indicator) istifadə olunmuşdur. Müxtəlif mənbələrdən götürülmüş 300-dən çox amil əsasında 200 ölkə üçün hazırlanmış göstərici özündə altı komponenti birləşdirir:

- İfadə azadlığı və hesabatlılıq
- Siyasi sabitlik və Zorakılığın/Terrorizmin olmaması
- Hökumətin effektivliliyi
- Tənzimləmə keyfiyyəti
- Qanunun aliliyi
- Korrupsiyaya nəzarət

Qeyd edilən göstəricilər (-2.5) – (2.5) arasında dəyişir. Burada (-2.5) ən pis, (2.5) isə ən yaxşı nəticə hesab olunur. İnstitusional keyfiyyət göstəricisi qeyd edilən indikatorların illik qiymətlərinin toplanması nəticəsində əldə edilmişdir [20].

Şəkil 2.1996-2019-cu illərdə Azərbaycanda institusional keyfiyyət dinamikası

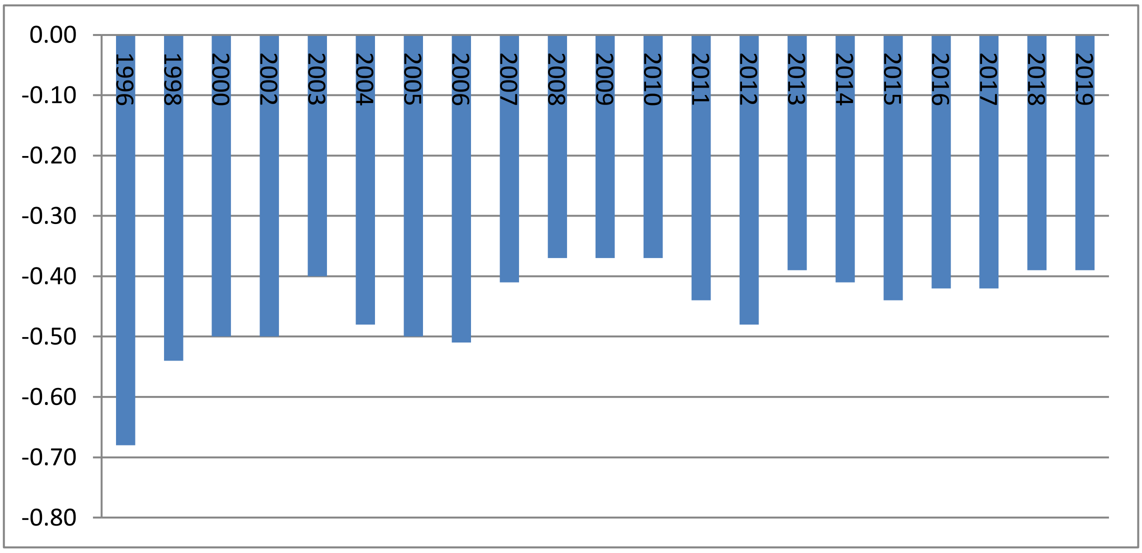

Mənbə: Dünya Bankının statistikası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Şəkil 2-dən də göründüyü kimi qeyd edilən dövrdə Azərbaycanda institusional keyfiyyət daim mənfi olmuşdur. 1996-2019-cu illər ərzində ən yaxşı nəticə 2017 və 2018-ci illərdə (-0.39), ən pis nəticə isə 1996-cı ildə (-0.68) qeydə alınmışdır.

Rifaha təsir edən amillər sıranda təbii resurs gəlirləri də xüsusi rol oynayır. Bu faktor xüsusilə Azərbaycan kimi resurs zəngini ölkələr üçün əhəmiyyətlidir. Belə ki, bir çox iqtisadçılara görə təbii resurs gəlirlərinin çoxluğu ölkələrin demokratiyadan uzaqlaşmasına və dolayısı ilə institusional keyfiyyətin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır [21]. Bu baxımdan təbii resur gəlirləri (RES) də reqressiyaya daxil edilmişdir. Qeyd edilən göstərici Dünya Bankı statistika bazasından əldə edilmişdir və ümumi resurs gəlirlərinin ÜDM-dəki payı ilə ifadə olunur. Təsadüfi deyildir ki, neft asılılığından əziyyət çəkən Azərbaycanda neft gəlirlərinin ən yüksək olduğu illər neft bumuna təsadüf edir. Burada rekord nəticə 2006-cı ildə (42,03%) qeydə alınmışdır.

Şəkil 3. 1996-2019-cu illərdə Azərbaycanda institusional keyfiyyət dinamikası

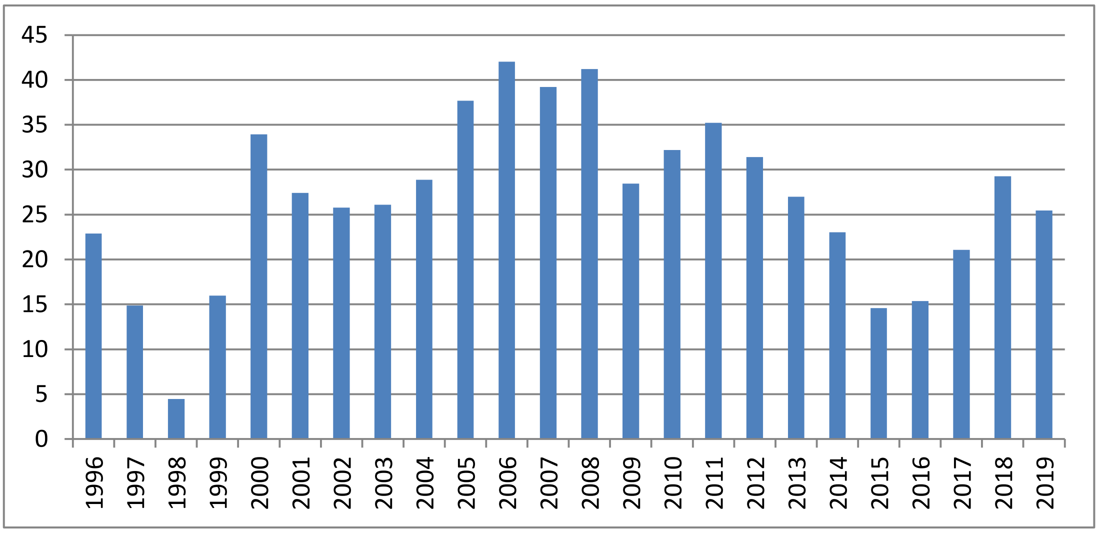

Mənbə: Dünya Bankının statistikası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Rifah səviyyəsinə təsir edən amillər sırasında təhsil də xüsusi yer tutduğundan Təhsil İndeksi də (TEH) reqressiyada öz əksini tapmışdır. Təhsil indeksi BMT-nin İnsan İnkişafı İndeksi verilənlərindən götürülmüşdür.

Şəkil 4. 1996-2019-cu illərdə Azərbaycanda Təhsil İndeksi dinamikası

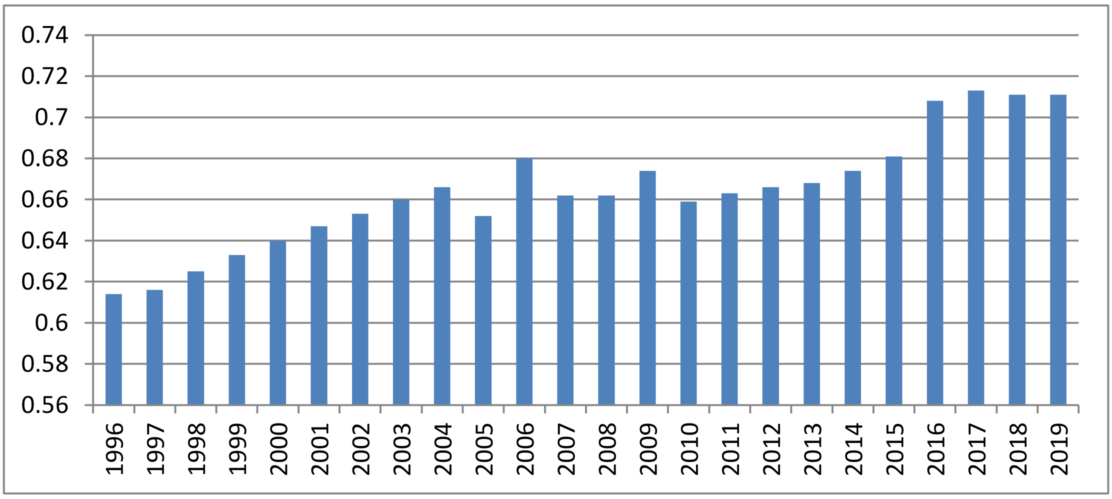

Mənbə: BMT-nin statistikası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ekomonetrik model olaraq Ən Kiçik Kvadratlar Üsulundan (ƏKKÜ) istifadə olunmuşdur. Ekonometrik qiymətləndirmələr Eviws proqram paketində həyata keçirilmişdir.

Reqressiyanı aşağıdakı kimi yaza bilərik.

$AUDM_t$=B_0IK_t+B_1RES_t+B_2TEH_t+u_t

Burada AUDM-Adambaşına düşən ümumi daxili məhsul, İK-institusional keyfiyyət, RES-təbii resurs gəlirlərinin ÜDM-dəki payı və TEH isə təhsil indeksini ifadə edir.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSİYYƏLƏR

Alınmış nəticələrə əsasən institusional keyfiyyət və rifah arasında müsbət və statistik olaraq əhəmiyyətli əlaqənin olduğunu görürük. Başqa sözlə desək, institusional keyfiyyətin artırılması rifahda da müsbət tendensiyaların yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. Eyni sözləri təhsil haqqında da demək mümkündür. Ekonometrik nəticələrə görə təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi adambaşına düşən ÜDM-in, yəni, dolayısı ilə rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Bununla belə qeyd edilməlidir ki, təbii resurs gəlirləri və adambaşına düşən ÜDM arasında müsbət, lakin statistik olaraq əhəmiyyətsiz əlaqə tapılmışdır.

Cədvəl 1. Reqressiya nəticələri

Dependent Variable: AUDM
Method: Least Squares
Date: 02/08/22 Time: 10:12
Sample: 1996 2019
Included observations: 21

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
IK	5584.064	2485.308	2.246830	0.0382
RES	1.854896	15.38280	0.120582	0.9054
TEH	16008.10	6910.345	2.316541	0.0333
C	-6015.781	5522.298	-1.089362	0.2912

R-squared	0.642417	Mean dependent var	2237.798
Adjusted R-squared	0.579314	S.D. dependent var	951.3967
S.E. of regression	617.0786	Akaike info criterion	15.85751
Sum squared resid	6473362.	Schwarz criterion	16.05647
Log likelihood	-162.5039	Hannan-Quinn criter.	15.90069
F-statistic	10.18048	Durbin-Watson stat	0.337447
Prob(F-statistic)	0.000452		

Göründüyü kimi istər institusional keyfiyyətin, istərsə də təhsil səviyyəsinin yüksəlməsinin rifah üzərində müsbət təsirinin olduğu üzə çıxır. Bu isə öz növbəsində hökumətlərin bu sahədəki fəaliyyətlərini artırmasını, istər institusional keyfiyyət və onun ayrı-ayrı komponentlərini, istərsə də ölkədə təhsil indeksinin yüksəldilməsi sahəsində fəaliyyətlərini genişləndirməli olduğunu bir daha təsdiqləyir. Digər tərəfdən, resurs gəlirlərinin rifaha müsbət təsir göstərsə də bu təsirin statistik olaraq əhəmiyyətsiz olması qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsini, iqtisadi diversifikasiya prosesinin sürətləndirilməsini zəruri edir. Qeyd edilən amillərin nəzərə alınması və siyasət tədbirlərinin bu istiqamətdə hazırlanması gələcəkdə ölkədə rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət töhfə verəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Sirswal, D.R., 2018. Principles of Good Governance Advocated by Ancient Greek Thinkers.
2. Ibn Khaldun, A. (2000). *Muqaddimah Ibn Khaldun*. Beirut: Dar al-Kutub al-ʻIlmiyyah.
3. Grindle, M., 2012. Good governance: The inflation of an idea. *Planning ideas that matter*, pp.259-282.
4. World Bank, 1992. *World development report 1992: development and the environment*. The World Bank.
5. Greve, B., 2008. What is welfare?. *Central European Journal of Public Policy*, *2*(01), pp.50-73.
6. Fahey, T. and Smyth, E., 2004. Do subjective indicators measure welfare? Evidence from 33 European societies. *European Societies*, *6*(1), pp.5-27.
7. Kaufmann, D., Kraay, A. and Zoido-Lobatón, P., 1999. *Aggregating governance indicators* (Vol. 2195). world Bank publications.
8. Sewell, D., 2001. *Governance and the business environment in West Bank/Gaza*. World Bank, Office of the Chief Economist.
9. Banerji, A. and McLiesh, C., 2002. *Governance and the investment climate in Yemen*. The World Bank.
10. World Bank, 2003. *Better governance for development in the Middle East and North Africa: Enhancing inclusiveness and accountability*. The World Bank.
11. Hakura, D., 2003. How can economic growth in the Middle East and North Africa region be accelerated?. *World EconomicOutlook*.
12. Nunnenkamp, P., 2003. *Economic policy, institutional development, and income growth: How Arab countries compare with other developing countries* (No. 1183). Kiel Working Paper.
13. Kandil, M., 2009. Determinants of institusional quality and their impact on economic growth in the MENA region. *International Journal of Development Issues*.
14. Alexiou, C., Tsaliki, P. and Osman, H.R., 2014. Institusional quality and economic growth: Empirical evidence from the Sudanese economy. *Economic Annals*, *59*(203), pp.119-137.
15. Adkins, L.C., Moomaw, R.L. and Savvides, A., 2002. Institutions, freedom, and technical efficiency. *Southern economic journal*, pp.92-108.
16. Dawson, J.W., 2003. Causality in the freedom–growth relationship. *European Journal of Political Economy*, *19*(3), pp.479-495.
17. Bourguignon, F. and Verdier, T., 2000. Oligarchy, democracy, inequality and growth. *Journal of development Economics*, *62*(2), pp.285-313.
18. Easterly, W., 2001. The political economy of growth without development: A case study of Pakistan. *Paper for the Analytical Narratives of Growth Project, Kennedy School of Government, Harvard University*, pp.1-53.
19. Valeriani, E. and Peluso, S., 2011. The impact of institusional quality on economic growth and development: An empirical study. *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology*, *1*(6), pp.1-25.
20. Kaufmann, D., Kraay, A. and Mastruzzi, M., 2010. The worldwide governance indicators: Methodology and analytical issues. *World Bank policy research working paper*, (5430).
21. Sachs, J.D. and Warner, A.M., 2001. The curse of natural resources. *European economic review*, *45*(4-6), pp.827-838.

2021. Volume 5, Number 2 *Pages 92-103*

UOT:33;330

1993 ANAYASASI ÖNCESİ RUSYA MERKEZLİ LİBERALİZME GEÇİŞ SÜRECİ

Natiq Həmzağa oğlu ABDULLAYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti, Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kafedrası

Bakı/AZƏRBAYCAN

nabdullayev@beu.edu.az

Yasər Əhməd oğlu ƏHMƏDOV

Bakı Mühəndislik Universiteti, Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kafedrası

Bakı/AZƏRBAYCAN

yehmedov@beu.edu.az

ÖZET

Sovyetler Birliği'nde Komünist Partisi Genel Sekreteri Gorbaçev döneminde uygulanmaya başlayan Perestroyka politikaları ekonomik, sosyal ve siyasal etmenler dolayısıyla hedeflenen sonuçları doğurmamış, siyasal ve ekonomik liberalleşmedeki başarısızlıklar birçok bakımdan birlik cumhuriyetlerinin merkezden uzaklaşmasına yol açmıştır. Merkezle ilişkilerinde güç dengesi bağlamında öne geçen birlik cumhuriyetleri, bir taraftan egemenliklerini pekiştirecek adımlar atarken diğer taraftan da liberalleşme politikalarını üstlenmişlerdir. Birlik içerisindeki özgül ağırlığı ile ön plana çıkan Rusyada bu süreç daha farklı ve karmaşık özellikler taşımıştır. Yürütmenin tercih ettiği "şok" liberal politikalar ekseninde oluşan inatlaşma, sürecin tıkanmasına ve yeni parametreler temelinde yeni anayasanın yürürlüğe girmesiyle sona ermiştir.

Anahtarkelimeler: Rusya Halk Temsilcileri Kongresi (RHTK), Rusya'da Başkanlık İdaresi, "Şok Terapi", I. Rusya Cumhuriyeti, 1993 Anayasası

RUSSIA-CENTERED TRANSITION PROCESS TO LIBERALISM BEFORE THE 1993 CONSTITUTION

ABSTRACT

The Perestroika policies of Gorbachev, the Secretary-General of the Communist Party of the Soviet Union, did not produce the expected results in terms of economic, social, and political issues. The failure in political and economic liberalization led to the decentralization of the union republics in many respects. The union republics, which became prominent in the context of the balance of power in their relations with the central government, took steps to consolidate their sovereignty on the one hand and undertook liberalization policies on the other. In Russia, which was influential in the Union with its specific weight, this process had different and complex features. The stubbornness that emerged on the axis of the "shock" liberal policies of the executive power ended up with the blockage of the process and created a new constitution based on the new parameters.

Key words: Congress of People's Deputies of the Russian Federation, Presidential Administration in Russia, "Shock Therapy", I. Republic of Russia, 1993 Constitution

ПРОЦЕСС ПЕРЕХОДА К ЛИБЕРАЛИЗМУ, ОРИЕНТИРОВАННЫЙ НА РОССИЮ, ДО КОНСТИТУЦИИ 1993 Г.

РЕЗЮМЕ

Политика перестройки, начатая в период правления Горбачева, Генерального секретаря ЦК КПСС, не дала намеченных результатов с точки зрении экономических, социальных и политических факторов, а неудачи в политической и экономической либерализации во многом привел к децентрализации союзных республик. Союзные республики, которые изменили баланс сил ксвою сторону, по отношению к центру, с одной стороны принимая меры для укрепления своего суверенитета, а с другой стороны - проводили политику либерализации. В России, выступившей своим удельным весом в Союзе, этот процесс имел иные и сложные особенности.Упрямство, возникшее на оси «шоковой» либеральной политики, предпочитаемой исполнительной властью, закончилось блокированием процесса и принятием новой конституции на основе новых параметров.

Ключевые слова: Съезд народных депутатов России (СНДР), Администрация Президента России, «шоковая терапия», I. Российская Республика, Конституция 1993 г.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin on beş birlik cumhuriyetinden biri olan Rusya, hem nüfusunun çokluğu, arazisinin genişliği ve ekonomisinin büyüklüğü hem birliğin idari ve siyasal merkezi olması hem de birliğin toplumsal, siyasal ve ekonomik sisteminin özünü oluşturan ideolojik alt yapıyı devrim yoluyla vücuda getirip diğer birlik cumhuriyetlerini zamanla bu çatının altına sokmuş olması dolayısıyla birlik içerisinde özel bir yere sahip olmuştur. Sovyetler Birliği'nde Rusya'nın sahip olduğu bu "özel"liği destekleyen bir diğer faktör de; birlik sınırları ile peş peşe iki devrimle çöken eski Rusya sınırlarının hemen hemen aynı coğrafyayı kapsaması olmuştur. [32, s. 13-32] İki devlet, Sovyetler Birliği ve Çarlık Rusyası, her iki devlet örneğinde Rusya'nın merkezi konumda bulunması açısından birbirinin devamını oluşturmuştur. Çarlık Rusyası zamanında, imparatorluğun yönetici hanedanının vatanı olan Rusya, özelliğini Sovyetler Birliği'nde kendine has üstünlükleri ile pekiştirip sürdürürken Rusya ve Sovyetler Birliği birbirinin yerine kullanılan iki isimlendirmeye çevrilmiştir. Rusça, diğer birlik cumhuriyetlerinde de kullanılan devlet dili iken, Ruslar, geleneksel olarak diğer birlik cumhuriyeti yönetimlerinde merkezin temsilcileri konumunda olmuşlardır. [10, s. 607-636]

Bu sebeple Rusya, bir birlik cumhuriyeti olarak diğer birlik cumhuriyetlerinden farklı olarak birçok alanda kendi devlet teşkilatlanmasına sahip olmamıştır. [24, s. 7] Sovyetler Birliği'nin kurulma aşamasında, Bolşeviklerin, yeni rejimin Rus Şovenizminin aracına çevrileceği korkusuyla ortadan kaldırdıkları Komünist Partisi'nin Rusya Bürosu'ndan başka Rusya, İç İşleri Bakanlığı ve Devlet Güvenlik Komitesi teşkilatından, Bilimler Akademisi Bürosu'ndan, İşçi Sendikası ve Komsomol teşkilatlarından, ayrıca sadece Rusya'ya yayın yapan televizyon ve radyo kurumlarından da yoksun kalmıştır. [33, s. 39-44] Birlik başkenti ile Rusya başkentinin aynı şehir, Moskova, olması ise var olan diğer kurumların da fonksiyonel olarak etkisiz olmasına yol açmıştır.

Bu bakımdan *Perestroyka*'nın son yılları, diğer birlik cumhuriyetlerinde sadece iktidarın "cumhuriyetleşmesi" özelliğini taşırken Rusya'da bu süreç aynı zamanda birlik kurumları ile Rusya kurumlarının ayrışma dönemidir. Rusya'nın birlik içindeki konumundan dolayı bu süreç, Rusya bağlamında diğer birlik cumhuriyetlerinden farklı özellikler taşımıştır. Diğer birlik cumhuriyetlerinde, demokratikleşme merkezden dolayısıyla Rusya'dan kopma özelliği taşırken milliyetçilikle aynı çizgide yürümüştür. Rusya'da ise demokratikleşme, Rusya'nın kendi emperyalist geçmişinden kurtulmakla aynı çizgide yürüdüğünden, milliyetçilik karşıtı bir özellik taşımıştır. [6] Yeltsin iktidarına, en büyük muhalefetin, komünistlerle milliyetçilerden gelmesi de bu sebepledir.

Bu süreç, Rusya'nın kurumlarına özerklik kazandırmanın yanında demokrasiye ve liberal ekonomiye geçiş kazanımlarının korunması ve devam ettirilmesi için örgütsel zemin oluşturma niteliğindedir. [29, s. 14] Bu bakımdan özellikle Rusya Halk Temsilcileri Kongresi ve Rusya Başkanlık İdaresi'nin yeni siyasal ve hukuksal ortamda oluşması önemlidir. Diger taraftan Sovyet merkezli liberal ekonomiye geçiş süreçinin tıkanması üzerine yeni oluşan Rusya yönetiminin bu yöndeki girişimleri Rusya'nın birlik içersinde kendi hüviyyetine kavuşmasına yol açmıştır. Çalışmada, Sovyetler Birliği'nin son yıllarında Rusyanın idari ve ekonomik yapılanması gözden keçirilerek süreçin 1993 tarihli Anayasaya evrilmesi tahlil edilmektedir.

Merkeze Karşı Rusya Devlet Yapılanması: Rusya Halk Temsilcileri Kongresi (RHTK)

1989 SBHTK (Sovyetler Birliği Halk Temsilcileri Kongresi) seçimlerini takiben birlik cumhuriyetlerinde de parlamento seçimleri yapılmıştır. 7 Ocak 1990'da Türkmenistan parlamento seçimleri ile başlayan bu süreç, 28 Ekim 1990 Gürcistan parlamento seçimleri ile son bulmuştur.

Birlik cumhuriyetlerinde yapılan seçimler, bir kaç açıdan SBHTK seçimlerinden ayrılmaktadır. Öncelikle birlik cumhuriyetleri parlamentolarına yapılan seçimler, Komünist Partisi'nin siyasal alanındaki tekliğini garantileyen hükmün kaldırılması sonrasına tesadüf etmektedir. Yalnız, Sovyetler Birliği'nde, siyasal partilerin faaliyetini yasal bir zemine oturtan düzenlemenin 9 Ekim 1990'da kabul edilmesinden dolayı, bu seçimlerde de adaylar, belli parti listelerine bağlı olarak yarışmamıştırlar. [33, s. 139] Yine de bu durum, seçimlerin Ekimde yapıldığı ve dolayısıyla yeni partilerin kurulması için yasal zeminin var olduğu Gürcistan ve halk cephelerinin bir parti gibi kendi adaylarını belirleyerek seçimlere katıldığı Baltık cumhuriyetlerinde geçerli olmamıştır. [39, s. 23] Aslında diğer cumhuriyetlerde de Komünist Partisi karşıtı adaylar, halk harekâtları şemsiyesi adı altında yarışarak, seçimlerin, pro-komünizm, anti-komünizm arasında tercih referandumuna dönüşmesini sağlamıştır. [39, s. 4]

Birlik cumhuriyeti parlamentolarına yapılan seçimlerin ikinci farklılığı, öncekine oranla daha demokratik olmasıdır. Bu seçimlerde, toplumsal örgütlere ayrılan kontenjan kaldırılmış ve aday belirleme aşamasında, seçim birliklerinin belirledikleri adayları elemek için oluşturulan bölge seçim konferansları uygulamasına son verilmiştir. [24, s. 9] Böylelikle, seçimlerde hem "bir seçmen - bir oy" kuralı doğrultusunda oyların eşitliği sağlanmış, hem de seçmen iradesinin önündeki engeller kaldırılmıştır.

Linz ve Stephan, birlik cumhuriyetleri parlamento seçimlerinin bu özelliklerinden dolayı birlik cumhuriyetleri yönetimlerinin, Sovyetler Birliği yönetimine oranla daha fazla meşruiyet kazandığını ve bunun da siyasal iktidarın birlik düzeyinden cumhuriyetlere kaymasını sağladığını belirtmektedir. [21, s. 367] McAllister ve White da, 1990 seçimlerini, Rusya bağlamında, komünizm sonrası döneme geçişin başlangıcı olarak değerlendirmektedirler. [13, s. 19] Bu seçimlerle oluşan RHTK bağlamında, geçiş taraftarları, kurumsal bir merkeze kavuşmuş ve RHTK'ni, Sovyetler Birliği otoriteleriyle "hukuk savaşı"na girme aracı olarak kullanmaya başlamışlardır. [12, s. 192] Diğer birlik cumhuriyetlerinde ise seçimleri takiben, 11 Mart 1990'da Letonya parlamentosunun, Letonya'nın bağımsızlığı hakkında bildiriyi kabulüyle Sovyet coğrafyasında daha önce başlamış "egemenlikler (ilanı) yürüyüşü" adlandırılan süreç, "(devlet) bağımsızlıklar(ı) (ilanı) yürüyüşü" adlandırılan sürece çevrilmiştir. [17, s. 58-89]

Mart 1990'da Rusya'da yapılan seçimler de, seçim kampanyalarında demokrasi ve piyasa ekonomisini savunan ve Demokratik Rusya hareketi gibi birçok sivil toplum örgütünün bir arada toplandığı "şemsiye" örgütlenmeler ile Komünist Partisi arasında yapılan yarışa dönmüştür, denilebilir. [18, s. 44; 40, s. 463] Ancak adaylar ne Komünist Partisi ne de "şemsiye" örgütlenmeler adı altında yarışmışlardır. Her seçim bölgesinden oyların yarısından fazlasını alarak bir temsilcinin seçildiği seçim sistemi düzenlemesi de seçimlerin parti değil kişi bağlamında geçmesine sebep olmuştur. [18, s. 44] Bu yüzden adayların siyasal kimliğinin göstericisi, yasal olarak bağlı oldukları kurum olmamıştır. Nitekim seçimi kazanan halk temsilcilerinin %90'a yakını hala de Komünist Partisi üyesiyken seçimden hemen sonra bir parlamento grubu olarak Demokratik Rusya adı altında bir araya gelen temsilcilerin sayısı 300'ü geçmiştir. [45, s. 2]

RHTK'nin ilk toplantısında, 12 Haziran 1990'da, "Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Egemenliği Beyannamesi Hakkında Karar" alınmıştır. [22] 15 maddeden oluşan kararın 15. maddesinde belirtildiği gibi, karar, RSFSC'nin yeni anayasal düzeninin temel belgesi niteliğini taşımıştır. Kararın 1. maddesinde, RSFSC'nin egemen bir devlet olduğu bildirilmiştir. Kararın 5. maddesinde ise RSFSC'nin siyasal, ekonomik ve hukuksal

egemenliğinin sağlanması için; bütün RSFSC arazisinde yalnız RSFSC'nin devlet kurumlarının yetkili olacağı, RSFSC anayasası ve yasalarının diğer bütün hukuksal normlardan üstün olacağı, doğal kaynaklar ve diğer ekonomik varlıkların yalnız Rusya tarafından işletileceği, iç ve dış politikanın Rusya yönetimi tarafından belirleneceği bildirilmiştir. Demokrasinin tesisi bağlamında, RSFSC'nin bir hukuk devleti olduğu ve iktidarın kuvvetler ayrılığı ilkesine göre örgütleneceği kabul edilmiş (madde 13), bütün vatandaşların, siyasal partilerin, toplumsal oluşumların, dini birliklerin anayasal düzenin sürdürülmesini engellememek kaydıyla serbest, bağımsız faaliyet gösterme hakkının bulunduğu garanti edilmiş ve ilgili birimlerin siyasal ve toplumsal hayatın yönetilmesinde eşit haklara sahip olduğu gösterilmiştir (madde 14). Kararda, Rusya'nın ekonomik ve siyasal reformunu daha etkili bir şekilde üstlendiği de vurgulanmıştır. Yalnız kararda, RSFSC'nin Sovyetler Birliği ile tamamen bağının koparılmadığı belirtilerek RSFSC'nin hukuksal ve siyasal haklarının korunduğu yenilenmiş federasyonda bulunmaya hazır olduğu bildirilmiştir (madde 6).

Belirtelim ki, RHTK'nin yapısı ve sistem içindeki konumu, 27 Ekim 1989 tarihinde RSFSC anayasasında yapılan değişiklerle belirlenmiştir. [47] Bu yüzden, RHTK, SBHTK'ye benzerliğiyle dikkat çekmiştir. Rusya parlamentosu, diğer birlik cumhuriyetleri parlamentolarından farklı olarak birlik parlamentosu gibi iki-katlı (*two-tiered*) bir yapıya sahip olmuştur. Doğrudan basit çoğunluk seçim sistemine göre seçilen 1068 üyelik RHTK'nin içinden "daimi parlamento" denilebilecek 252 üyelik Yüksek Sovyet oluşturulmuştur. RHTK, 1990–1993 tarihleri arasında her birisi birkaç gün olmak kaydıyla dokuz kere toplanmış ve her defasında günlük parlamento faaliyeti yerine anayasal ve siyasal karakter taşıyan meselelerle ilgilenmiştir. [41, s. 164-165] 104. maddede, RHTK'nin, RSFSC'nin en yetkili organı olduğu belirtilmekle birlikte onun bir organ olarak RSFSC juridistikasında olan bütün meseleleri çözme yetkisinde olduğu bildirilmiştir. Bundan başka aynı maddede, sadece RHTK'nin yetki alanına girecek meseleler de sıralanmıştır. [35]

Yüksek Sovyet, anayasal olarak çift meclisli (Federasyon Konseyi ve Milliyetler Konseyi) olsa da çalışma düzeni bakımından tek meclisli (*collapsed bicameralism*) adlandırılmaktadır. Şöyle ki iki meclis de aynı prezidyum tarafından idare edilmiş, yasama faaliyeti ortak oturumlar şeklinde sürdürülmüş, meclis komiteleri, her iki meclis üyelerinin ortak katılımından oluşturulmuştur. [41, s. 164] 109. maddede Yüksek Sovyet'in yetkileri, 22 başlıkta sıralanmakla birlikte Yüksek Sovyet'in sadece RHTK'nin yetkili olduğu dışındaki bütün konularda söz sahibi olduğu bildirilmiştir.

Aynı SBHTK'de olduğu gibi RHTK'de de Yüksek Sovyet Başkanı, Başkan yardımcıları ve meclis komiteleri başkanlarından oluşan Yüksek Sovyet Prezidyumu bulunmuştur (madde 113). Yüksek Sovyet Prezidyumu, gündemin belirlenmesi, parlamento komiteleri arasında işbölümünün ayarlanması gibi parlamento içi yetkilerinin yanında düzenleyici işlem yapma ve yüksek idari görevlere atama yapma, azletme ve Yüksek Sovyet adına diğer işleri yapmaya da yetkili olmuştur (madde 114). Disiplinli partilerin olmayışı dolayısıyla Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun bu yetkilileri, Prezidyum'a parlamento üyelerini kolayca yönlendirebilmeye yardımcı olmuştur. Ayrıca, örgütsel bakımdan Yüksek Sovyet'in komite merkezli bir çalışma sistemine sahip olması ve sonradan Yüksek Sovyet içerisinde oluşan parlamento gruplarının yasama sürecinin dışında tutulması da bu bağlamda önemli işleve sahip olmuştur. [19, s. 417-419]

Yine SBHTK'de olduğu gibi RHTK'de de, Yüksek Sovyet Başkanlığı, devlet başkanlığı statüsünde ele alınmıştır. 115. madde, Yüksek Sovyet Başkanını, en yüksek dereceli devlet

görevlisi şeklinde tanımlamaktadır. Her ne kadar Yüksek Sovyet Başkanlığından doğan bir devlet başkanlığı söz konusuysa da birçok araştırmacı, Rusya'da Başkanlık İdaresi'nin kurulmasını bu tarihten başlatmaktadır. [9, s. 133-145; 11, s. 25] Nitekim 115. madde, Yüksek Sovyet Başkanına, devleti içte ve dışta temsil etme yetkisi vermiştir. Bundan başka, Yüksek Sovyet Başkanı, Yüksek Sovyet Başkanı yardımcılığı, Başbakanlık, Yüksek Mahkeme Başkanlığı ve Halk Denetim Komitesi Başkanlığı için adayları belirleme yetkisine de sahip olmuştur.

Görüldüğü gibi yeni Rusya parlamentosu, genelden özele doğru daralan bir yapıda yetkilerin geniş kitleden tek kişiye indirgenmesi yöntemiyle Sovyetler Birliği siyasal iktidarına benzemektedir. Sobyanin, yeni parlamentoyu bu yapısından dolayı Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne benzetmekte ve böyle bir yapının planlanmasındaki amacın, parlamentonun (parlamento) başkan(ı) tarafından kolaylıkla yürütülmesi olduğunu belirtmektedir. [1, s. 183-184]

Parlamento başkanının parlamento içindeki konumunun, anayasal olarak eski sovyet idare usulü mantığının korunması ile birlikte var olması, durumu daha da zorlaştırmıştır. Bu dönemde, parlamento, sovyet idare usulü mantığına esaslanarak, Rusya Federasyonu Devleti'nin egemenliği sınırlarındaki bütün meselelerin parlamento tarafından gerçekleştirileceği iddiasını taşımıştır. [42, s. 162] Bu durum, Rusya'da demokratikleşme sürecinin sert karşı durmalarla geçmesi sebeplerinden biridir.

Merkeze Karşı Rusya Devlet Yapılanması: Rusya'da Başkanlık İdaresi

Rusya'da, halk tarafından seçilmiş Başkanlık İdaresinin kurulmasına etki eden birinci sebep, 1990 anayasa değişiklikleri ile güçlendirilen Sovyet Başkanlık İdaresine karşı Rusya yönetimini dengelemek olmuştur. [29, s. 14-15] Frye, bu anlamda, Rusya'da başkanlık idaresinin kurulmasını, Rusya devlet yapılanmasının en önemli adımlarından biri saymaktadır. [43, s. 534-535] Rusya'da başkanlık idaresinin kurulmasına etki eden ikinci sebep ise, Sovyetler Birliği'nde başkanlık idaresinin kurulmasına gerekçe gösterilen sebeplerden biri olan yönetim boşluğu sorunu olmuştur. Mayıs 1990'da toplanan ilk Rusya Halk Temsilcileri Kongresi'nde de bu sorunun aşılması için bütün siyasal gruplar arasında güçlü bir yürütmeye ihtiyaç olduğu yönünde uzlaşmaya varıldığı görülmektedir. [33, s. 46] Yalnız, parlamentoda %25 oy oranına sahip demokratik harekâtın adayı olan Yeltsin'in Yüksek Sovyet başkanı seçilmesi ve bir ay sonra Komünist Partisi'nden istifa etmesi, güçlü bir yürütme veya başkanlık idaresi konusunda parlamentonun bölünmesine sebep olacaktır. Hala da sovyet idare usulüne uygun bir yapıya sahip siyasal sistemde Yüksek Sovyet başkanı olduğu zaman bile güçlü bir konuma sahip olan Yeltsin'in, olası başkanlık yarışını kazanacağına emin olan komünist grup [42, s. 164], daha önce başkanlık idaresinin kurulması için anayasa değişikliği yapılması teklifinde bulunsa da bu görüşe karşı çıkmaya başlamıştır. [26, s. 188] Buna rağmen, komünistler, (Aralık 1990) İkinci RHTK toplantısında, Yüksek Sovyet Anayasa Komisyonu'nun başkanlık idaresinin kurulmasını sağlayacak anayasa değişikliği üzerinde çalışması teklifine onay vermiştirler. [37, s. 45] Frye, Rusyalı komünistlerin başkanlık idaresi konusunda değişken tavır sergilemesini Yüksek Sovyet Hukuk Komisyonu Başkanı'na dayanarak şöyle aktarmaktadır: "Komünistler, bir taraftan başkanlık idaresinin kurulmasıyla Rusya'nın merkezden daha da bağımsız harekât edebileceğine olumlu yanaşmaktayken başkanlık yarışını Yeltsin'in kazanacağı durumuna olumsuz bakmaktaydılar". [43, s. 535] Diğer taraftan, Komünistlerin, başkanlık konusunda geçici uzlaşmaya varmasının bir diğer sebebi, herhangi bir anayasa değişikliğinin RHTK'de üçte iki çoğunlukla kabul edilmesiyle mümkün olmasıydı ki bu da çoğunluğun komünistlerin elinde bulunmasından dolayı imkânsız gibi gözükmekte idi.

Mart 1991'de Gorbaçev'in Sovyetler Birliği'nin devam ettirilmesi sorununu halk oylamasına götürmesi, Yeltsin ve demokratlara, Rusya'da başkanlık idaresinin kurulması konusunda "komünist" engelini aşma fırsatını vermiştir. Yüksek Sovyet başkanlığından doğan yetki ve ağırlığını kullanan Yeltsin, Rusya vatandaşlarının aynı zamanda "halkoyuyla seçilecek bir Rusya devlet başkanlığı görevinin kurulmasını gerekli buluyor musunuz" sorusuna da "evet" veya "hayır" demelerini istemiştir. Halk oylamasında "devlet başkanlığı görevinin kurulması" %70'in üzerinde bir oy oranıyla kabul görmüştür. Diğer taraftan merkezi iktidarla güç mücadelesinde Rusya'nın özerk devlet faaliyetine sahip olması gerektiğini savunan komünistler, General Alexander Ruşkov önderliğinde "Demokrasi Taraftarı Komünistler" parlamento grubunu oluşturarak anayasa değişikliğinin onaylanmasında demokratlarla beraber harekât etmişlerdir. [33, s. 47] Parlamentoda güç dengesi lehine çevrilen Yeltsin, "Başkanlık Hakkında Yasa"nın yürürlüğe girmesini sağlamakla birlikte çok kısa bir süre sonra, 12 Haziran'da, Başkanlık seçimlerinin yapılacağına nail olmuş ve bu süre içerisinde ekonomik ve siyasal reformları hızlandırmak amacıyla yasalara aykırı olmamak şartıyla başkanlık kararnameleri yayınlayabilme yetkisine kavuşmuştur. [33, s. 46]

24 Nisan 1991'de Yüksek Sovyet'in kabul ettiği yasa doğrultusunda anayasal değişiklik yapılmış ve anayasaya "RSFSC Başkanı" adını taşıyan yeni başlık ilave edilmiştir. Yeni numaralandırmaya göre 121/2 maddesi, 35 ile 60 yaş arasında bulunan ve seçilme yeterliliğine sahip her Rusya vatandaşının devlet başkanı olabileceğini, aynı kişinin her biri beşer yıl olmak kaydıyla üst üste iki defadan çok RSFSC Başkanı olamayacağını belirtmiştir. [38, s. 289] Başkanlık yasasına göre, siyasal partiler, işçi sendikaları, dernek ve benzeri siyasal oluşumlar, devlet başkanlığı yarışında aday ileri sürebilecek ama ilgili adayı en az 100.000 seçmenin imza ile desteklediğini de göstereceklerdi. 121/1 maddesinde, "en yüksek devlet yetkili ve görevlisi" olarak tanımlanan başkanın aynı zamanda yürütmenin de başı olduğu gösterilmiştir. Bu bağlamda, anayasanın Bakanlar Konseyi ile ilgili maddelerinde de değişikliğe gidilmiştir. Anayasanın, Bakanlar Konseyi'nin, RHTK'ye ve Yüksek Sovyet'e karşı sorumlu olduğunu ve onlara hesap verme yükümlülüğünde olduğunu belirten 124. maddesi yürürlükten kaldırılarak 122. madde yeniden şu şekilde kaleme alınmıştır: "RSFSC Bakanlar Konseyi, yürütme organıdır ve Başkana bağlı çalışmaktadır". Ayrıca, Bakanlar Konseyi'nin oluşturtmasını düzenleyen 123. madde de başkanın bu konudaki yetkilerinin sisteme entegrasyonu bağlamında değiştirilmiştir. Şöyle ki, 123. maddenin önceki haline göre, Bakanlar Konseyi, Yüksek Sovyet Başkanı'nın önerisiyle Yüksek Sovyet tarafından oluşturulmaktaydı. İlgili maddenin yeni halinin birinci paragrafına göre ise, Bakanlar Konseyi, Başkan tarafından oluşturulur. Yalnız, maddenin devamından anlaşıldığı gibi başkan, hükümetin oluşturulmasında tek yetkili olmamıştır. Burada vurgulanmak istenen, hükümetin, başkanın girişimiyle oluşturulduğudur. 123. maddenin ikinci paragrafına göre, ilk önce Başkan'ın atadığı Başbakan Yüksek Sovyet'ten güvenoyu almakta, daha sonra Yüksek Sovyet'ten güvenoyu alan Başbakan'ın önerisiyle Başkan, Bakanlar Konseyi'nin diğer üyelerini atamakta veya görevden almaktadır. Diğer taraftan, 123. maddenin, beşinci paragrafı, Başkan'ın, Başbakan'ı ve dolayısıyla Bakanlar Konseyi'ni istifaya göndermesi de Yüksek Sovyet'in onayına tabi kılınmıştır.

121/5. maddede, Başkan'ın yetki ve görevleri düzenlenmiştir. Buna göre; başkan, yasa teklifinde bulunmak, yasaları yayınlamak ve bu arada yasaları veto etmek yetkisi verilmiştir. Yalnız, başkanın veto ettiği yasalar, parlamentoda basit çoğunlukla tekrar kabul edildiğinde yasaların yürürlüğe girmesi yolunda başkan vetosu aradan kaldırılabilinecekti. Yasa parlamentonun, başkanı, anayasayı, yasaları ve başkanlık andını ihlal etme durumlarında

görevden alma mekanizmasına karşılık başkana parlamentoyu feshetme yetkisi tanımamıştır. [36, s. 79] Ayrıca, başkanın atadığı başbakanın parlamento tarafından kabul görmesi de gerekmiştir.

Yeltsin'le beraber altı adayın yarıştığı seçimde, Yeltsin ilk turda oyların %57,5'ni alarak Rusya'nın ilk Devlet Başkanı seçilmiştir. Ekonomik alanda radikal reform programıyla öne çıkan Yeltsin'in Devlet Başkanlığı seçim kampanyasını, Demokratik Rusya hareketi gibi birçok sivil toplum örgütünün bir arada toplandığı "şemsiye" örgütlenmeler sürdürmüş ve Yeltsin'in "Rusya'nın egemenliği ve Cumhuriyet için gerekirse Tanrı ile savaşacağım" ifadesi, seçim kampanyasının sloganına çevrilmiştir. [38, s. 290; 26, s. 190-194] Diğer adayların hala da geleneksel Sovyet siyasal bakış acısını koruyan seçim programlarına ve konumuna da bağlı olarak Yeltsin'in kazandığı başkanlık seçimleri, parlamento seçimleriyle şekillenmeye başlayan bağımsız Rusya inşası sürecini geri dönülmez bir duruma çevirmiştir. [29, s. 16] Bu durum, Yeltsin'in göreve başlarken yaptığı şu konuşmadan da belli olmaktadır: "....Rusya'nın devlet egemenliğini ilan etmesinden tam bir yıl sonra.... Rusya vatandaşları tercihlerini yaptılar. Onlar, başkanlık seçimleriyle birlikte ülkenin devam etmesi gereken yolu da seçtiler... Bu yol, demokrasi yoludur, bağımsızlık ve reform yoludur...". [15]

Brooker de özelde Rusya'daki, genelde ise Beyaz Rusya ve Baltık Cumhuriyetleri hariç bütün Sovyet cumhuriyetlerinde, 1990 – 1991 yıllarında yapılan devlet başkanlığı seçimlerini, yeni siyasal sistemlere geçişin kurucuları adlandırmaktadır. [9, s. 133-145] Bundan başka Brooker, söz konusu cumhuriyetlerde yapılan başkanlık seçimlerini o cumhuriyetlerin parlamento başkanlarının kazandığına da dikkat etmektedir. Bu bir taraftan eski komünist dönemi siyasal seçkinlerinin bağımsızlık sonrası dönemde "demokrasi gömleği" giyip konumlarını korudukları düşüncesiyle açıklanırken [30, s. 711-733] diğer taraftan 1989'dan itibaren Moskova ile güç ve reform mücadelesine giren cumhuriyet yönetimlerinin ülkelerini komünist sonrası döneme taşıdıkları gerçeğiyle izah edilmektedir. [23, s. 149]

Rusya'da Ekonomik Geçiş Politikası: Ekonomide "Şok Terapi"

Sovyetler Birliği merkezli ekonomi geçiş programları görüşmelerinin tıkanması üzerine, Yeltsin, mevcut durumdan faydalanarak "şok terapi" programının, Rusya merkezli uygulanmasını sağlamaya çalışmış ve 11 Eylül 1990'da Rusya parlamentosu oyçokluğu ile bu programa onay vermiştir. [3, s. 33-35] Ekim – Aralık ayları arasında kabul edilen "Toprak Reformu Üzerine" ve "Tarım İşletmeleri Üzerine" yasalarıyla, kolhoz ve sovhozların serbestçe terk edilerek çiftçilerin, bu topraklar üzerinde özel tarım işletmeleri kurabileceği ve on yıl sonra toprakların özel mülkiyete geçeceği hukuksallaşmıştır. [4, s. 43] Temmuz 1991'de ise, "Özelleştirme Üzerine" ve " Özelleştirmede Değer Tespiti Üzerine" yasalarıyla, devlet mülkiyeti iri sanayi işletmeleri hisselerinin bir bölümünün halka bedavaya "voucher" sistemi ile transferine, bir hissesinin para karşılığında özel kişilere satışına, bir hissesinin ise işyeri yöneticileri ve çalışanları arasında paylaştırılmasına karar verilmiştir. [4, s. 44-45]

Aslund, piyasa ekonomisine geçiş bağlamındaki bu hukuksal düzenlemelere rağmen para politikasının hala da merkezi hükümetin kontrolünde olmasından dolayı, "şok terapi"nin Rusya'da da uygulanamadığına işaret etmektedir. "Şok terapi"nin uygulanamamasının bir diğer sebebi ise, 1990–1991 yılları arasında, Rusya yönetiminin uzlaşmacı bir tavırla "orta yol" politikaları izlemesidir. Bu yıllar, Şablinski'nin belirttiği gibi hem anayasal düzenin reformunda hem de ekonomik reformun sürdürülmesinde, komünistlerle demokratların uzlaşmacı tavır sergilediği dönemdir. [14, s. 26-60] Özel girişimciliğe, özel mülkiyete ve özelleştirmeye yönelik yasalarda da bu uzlaşma izleri görülmektedir.

Ağustos darbesi sırasındaki etkinliği ile siyasal nüfusu artan Yeltsin, Aralık 1991'de, Sovyetler Birliği'nin kurucu anlaşmasının da yürürlükten kalkmasıyla "şok terapi" programının gereklerini uygulamaya başlamıştır. 1 Kasım 1991'de, parlamentodan piyasa ekonomisi konusunda yasal boşluğun doldurulmasına ilişkin yasa gücünde kararname yayınlama yetkisi alan Yeltsin, kendisinin başbakanlığı altında beş başbakan yardımcısından oluşan "reform hükümeti"ni oluşturmuştur. [33, s. 74] Yeltsin, Aralık ayının 20'nden sonra, daha önce komünistlerle uzlaşılarak kabul edilen "Toprak Reformu Üzerine", "Tarım İşletmeleri Üzerine", "Özelleştirme Üzerine" yasalarını ihlal eden başkanlık kararnameleriyle komünistlerin ve bu arada Yüksek Sovyet'in hassasiyetlerini dikkate almayan çatışmacı bir üslup takınmaya başlamıştır. 2 Ocak 1992'de Başbakan Yardımcısı, Ekonomi ve Maliye Bakanı Yegor Gaidar'ın liderliğinde ise, Rusya, merkezi ekonomi planlama sistemini tamamen çökertip yerine piyasa ekonomisini inşa edecek "liberal ekonomik devrim" sürecine girmiştir. [16, s. 7] Fiyatlar üzerindeki devlet kontrolünün aniden kaldırılmasıyla başlayan süreç, kısa sürede enflasyonun yükselmesine sebep olmuştur. Hala da halk tarafından en güvenilir kurum ve siyasetçi konumunu korumasına rağmen komünistlerin, Hıristiyan Demokratların, milliyetçi ve anti–Semitist Pamyat Örgütü'nün düzenlediği mitingler, Yeltsin'e küçük ölçekli olsa da toplumsal muhalefetin ilk sinyallerini göndermiştir. [31] Diğer taraftan, fiyatların serbest bırakılmasından iki hafta sonra, Yüksek Sovyet Başkanı Haspolatov, "tecrübesiz ve beceriksiz" Rusya Bakanlar Konseyi'nin, mevcut durumun sorumlusu olarak istifaya gitmemesi halinde RHTK'nin anayasal yetkisini kullanarak Bakanlar Konseyi'ni görevden alacağı yönünde demeçler vermeye başlamıştır. Eski Sovyetler Birliği ülkelerinde yaşayan Rusların çıkarlarının korunmasında daha radikal politika taraftarı olan Başkan Yardımcısı Alexander Ruşkov da "pembe pantolonlu çocuklar" adlandırdığı reform hükümetini sert bir üslupla eleştirmeye başlamıştır. [33, s. 49]

Yeltsin – RHTK Çatışması veya I. Rusya Cumhuriyetinde sona doğru

McFaul, 1991'in sonlarından itibaren Yeltsin'in ekonomide devrimci geçiş yolunu tercih etmesi ile başlayan sürecin, 1990'dan itibaren oluşmakta olan I. Rusya Cumhuriyeti'nin son bulmasıyla sonuçlandığına işaret etmektedir. [27, s. 103-131] Genel olarak geçiş sürecinde post – Sovyet ülkeleri siyasal eliti arasında sözleşme yolunun denenmediğine değinen McFaul'a göre, bu ülkelerde, geçiş süreçlerinin sonucu güçlü olanlar tarafından belirlenmiştir. Şöyle ki, demokrasi taraftarlarının güçlü oldukları Baltık Cumhuriyetlerinde geçiş süreci, piyasa ekonomisi ve demokrasinin kurulmasıyla sonuçlanırken, Komünist Partisi ve *nomenklaturanın* eski gücünü koruduğu Orta Asya Cumhuriyetlerinde ise geçiş süreci, yeni diktatörlüklerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. [28, s. 224-232] Bu ülkelerde, üçüncü dalga demokratikleşmenin yaşandığı geçiş süreçlerinden farklı olarak halk ayaklanmaları hem demokratik muhalefetin komünist güçlerle pazarlık gücünü artırmış hem de geçişin sürdürülmesi konusunda kararsızlık sorununu çözmüştür. [44, s. 171-173; 46, s. 21-26]

Tablo 2. Nisan 1992'de RHTK'de Parlamento Grupları

Parlamento Halk Temsilcisi

Grupları Sayı

Reform Koalisyonu

1. Radikal Demokratlar 46

2. Demokratik Rusya 67

3. Rusya Demokratik Partisi

ile Sosyal Demokratik Rusya

Partisi'nin Birleşik Grubu 67

4. Özgür Rusya 68

5. Bağımsızlar 46

TOPLAM 294

Kararsızlar

1. Rusya İşçiler Birliği 46

2. Smena 52

3. Sanayiciler Birliği 72

4. Bağımsızlar 269

TOPLAM 439

Reform Karşıtları

1. Egemenlik ve Eşitlik 63

2. Rossiya 58

3. Otchina 60

4. Rusya'nın Komünistleri 63

5. Tarımsal Birlik (Agrarian Union) 109

TOPLAM 353

GENEL TOPLAM 1086

Rusya gibi komünist güçlerle geçiş taraftarlarının eşit güce sahip olduğu post – Sovyet ülkelerinde ise geçiş süreçleri belirsiz *(stalemeted transitions)* sonuçlara ve sert karşı durmalara yol açmıştır. [28, s. 234-239] Rusya'da, Yeltsin'in hükümete ve başkanlık idaresine atadığı reform yandaşlarıyla yürütme, 1990'da Komünist Partisi'nin denetiminde oluşan parlamentoyla farklı siyasal güçlerin temsilcisi konumunda bulunmuşlardır. 1992 yılının başlarında RHTK içinde oluşan parlamento grupları, reformun destekçileri, reformun karşıtları ve "kararsızlar" olarak sınıflandırtmaktadır (Tablo 2). [1, s. 189-192; 42, s. 170-174] Siyasal atmosfer doğrultusunda "kararsızlar" bazen reformdan yana tavır sergilerken bazen ise reform karşıtı gibi davranmışlardır. [25, s. 5] 1992 öncesinde "kararsızlar", başkanlık idaresinin kurulmasında, ekonomik reformun onaylanmasında, Yeltsin'e yasa gücünde kararname yayınlama yetkisinin verilmesinde Yeltsin'in politikalarını desteklemekten yanayken, 1992'den başlayarak Yeltsin'e ve reformlara karşı ikiye bölünmüşlerdir.

Parlamento içi dengelerin bu şekilde dağıldığı bir ortamda, Rusya'da Yeltsin liderliğindeki hükümetin siyasal reform üzerine yoğunlaşmak yerine, halk desteğine güvenerek ekonomik reform üzerinde durması, hata olarak değerlendirilmektedir. Zira bu durum, farklı eğilimlere sahip Yeltsin ve RHTK arasındaki çatışmayı ateşlemiştir. Yukarıda işaret ettiğimiz anayasal yapı düzenlemeleri, Yeltsin ve RHTK bağlamında, geçiş döneminde Rus siyasal tarihine özgü olan ikili iktidar sorununun yaşanmasına sebep olmuştur. [7, s. 10] Bu dönemde hem Yeltsin hem de RHTK anayasal olarak kendilerinin egemen organ olduklarını iddia etmiştirler. Bu durum, Cynthia Roberts ve Thomas Sherlock'un belirttiği gibi, Rusya'yı geçiş döneminde demokratikleşme ve ekonomik liberalleşme için gerekli olan etkili bir yönetimden yoksun bırakmış ve Rusya'da "devlet inşası" sürecini sekteye uğratmıştır. [8, s. 477-498] Linz ve Stephan, geçiş sürecinin ilk yıllarında yapılan bu hatalardan dolayı Rusya'nın daha sonraki yıllarında yaşanan en önemli sorunun "devletsizlik" olduğuna işaret etmektedirler. [21, s. 390-400] Merkezi yönetimin zayıflığı ve bölünmüşlüğü yüzünden bazı federe birim yönetimleri, ayrılıkçı politikalara başvurmuş, bazıları ise ülkenin idari, hukuksal, ekonomik ve mali birliğini ihlal eden düzenlemeler kabul etmiştirler. [2, s. 149-155; 5, s. 45-55] Ayrıca yönetim içi bölünmüşlük ve çatışmanın bir sonucu olarak ekonomik liberalleşme ve özelleştirme sürecinde bazı grupların haksız kazanç elde etmelerini sağlamak suretiyle desteği alınmaya çalışılmış, bu ise siyasetin

oligark diye tabir edilen grubun etkisine girmesine sebep olmuştur. Yeltsin de "Rusya İçin Mücadele"de, Ağustos darbesi sonrasında eski siyasal ve ekonomik yapının tamamen dağıldığı ve meşruiyetini yitirdiği bir ortamda, RHTK'nin feshedilip, yeni anayasanın kabul edilmemesinin bir hata olduğunu belirtmektedir. Zira Ağustos darbesi yönetiminden, Rusya yönetimi ve toplumu, bir devrimle kurtulmuştu [20, s. 3] ve olası parlamento seçimini reform taraftarlarının oluşturduğu partiler kazanacaktı. Reform stratejisinde yapılacak böyle bir tercih, hem liberal partilerin toplumsal tabana kavuşmasına hem de hükümetin liberal parti tabanına oturacak parlamento desteğini kazanmasına sebep olacaktı. Ayrıca, yeni ekonomik ve siyasal yapıya geçiş, komünizm ve Sovyetler Birliği zamanında oluşmuş kurumlar tarafından yürütülmeyecekti. [25, s. 7]

SONUÇ

1992'nin başlarından Eylül 1993'te Yeltsin ve parlamentonun karşılıklı olarak birbirlerinin görevlerine son vermesine kadar, Yeltsin ve parlamento arasında hükümetin denetlenmesi, hükümet dâhil diğer idari ve yargısal görevlere atamaların yapılması, yeni anayasanın hazırlanması, ekonomik reform ve dış politika konularında çatışma var olmuştur. 21 Eylül 1993'te Yeltsin'in 1400 sayılı *Ukazı* ile başlattığı süreç ise Rusya'yı "ekim olayları" adıyla bilinen "iç savaşa" sürüklemiştir. Toplumsal karşı durmalar paralelinde Yeltsin'e ve parlamentoya bağlı tarafların mücadelesinden "zafer kazanan" Yeltsin'in Yüksek Sovyet Başkanı Haspolatov ve Başkan Yardımcısı Ruşkov'u hapsettirmesi ve Ulusal Kurtuluş Cephesi, Rusya Komünist İşçi Partisi ve Rusya Milliyetçi Cemiyetini kapatmasıyla da II. Rusya Cumhuriyeti'nin kuruluş çalışmaları başlamıştır. [34]

Mart 1990'da RHTK'ye yapılan seçimleri takiben oluşturulan Anayasa Komisyonu, 1989'daki Sovyet anayasa değişiklikleri paralelinde değişmiş olan 1978 RSFSR Anayasası'na yeni bir yapıya sahip yeni bir devletin ortaya çıkması doğrultusunda gerekli düzenlemelerin ilave edilmesini üstlenmekle beraber "yeni bir anayasa" hazırlama ile de görevli kılınmıştır. 1991–1993 yılları arasındaki dönemde, Devlet Başkanı ile RHTK'nin yetki paylaşımı konusunda uzlaşamaması sebebiyle ise "yeni anayasa" taslakları üzerinde bir türlü anlaşmaya varılamamış ve 1978 RSFSR Anayasası'na yapılmış değişikliklere dayanarak hem Devlet Başkanı hem de RHTK daha üstün konumda bulunduklarını ileri sürerek siyasetin çıkmaza sürüklenmesine sebep olmuşlardır. Bilindiyi gibi bu çıkmaz bir iç savaşla son bulmuştur. 12 Aralık 1993 tarihinde halkoyuyla kabul edilen Rusya Federasyonu Anayasası, 1990–1993 dönemine tepki karakteri taşımış ve bir çok anayasa hukukçusu tarafından da belirtildiği gibi Rusyada başkanın ön planda olduğu Güçlendirilmiş Başkanlık Sistemi tesis edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Alexander Sobyanin, *Political Cleavages Among the Russian Deputies*, Parliaments in Transition: The New Legislative Politics in the Former USSR and Eastern Europe,Ed. by. Thomas F. Remington, Westview Press, Oxford, 1994, s. 181-215.
2. Alfred Stephan, *Russian Federalism in Comparative Perspective*, Post-Soviet Affairs, 2000, 16, 2, s. 149–155.
3. Anders Aslund, *Gorbachev, Perestroyka and Economic Crisis*, Problems of Communism, January-April 1991.
4. Andrew Barnes, *Property, Power, and the Presidency: Ownership Policy Reform and Russian Executive – Legislative Relations, 1990–1999"*, Communist and Post – Communist Studies 34, 2001, s. 39-61.
5. Archie Brown, *Vladimir Putin and Reaffirmation of Central State Power*, Post-Soviet Affairs, 2001, 17,1, s. 45–55.
6. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: Petro N. Nikolai, *The Rebirth of Russian Democracy: An Interpretation of Political Culture*, Harvard College, 1995.

7. Carl Linden, *The Dialectic of Russian Politics*, Problems of Post-Communism, Janurary/February 1995, Vol. 42, Issue 1, s. 8-13.
8. Cynthia Robert, Thomas Sherlock, *Bringing the State Back in: Explanations of the Derailed Transition To Market Democracy*, Comparative Politics, Vol. 31, No. 4, July 1999, s. 477–498.
9. David C. Brooker, *Founding Presidents of Soviet Successor States: A Comparative Study*, Demokratizatsiya, Winter 2004, Vol. 12, Issue 1, s. 133-145.
10. Dominic Leiven, *The Russian Empire and Soviet Union as Imperial Politics*, Journal of Contemporary History, Vol. 30, 1995, s. 607-636.
11. Eugene Huskey, *Presidential Power in Russia*, M.E. Share, London, 1999.
12. Gerard M. Easter, *Preference for Presidentialism: Postcommunist Regime Change in Russia and the NIS*, World Politics 49, January 1997.
13. Ian Mcallister, Stephan White, *To Vote or Not to Vote: Election Turnout in Post-communist Russia*, Elections and Voters in Post-communist Russia, Matthew Wyman et. al., Edward Edgar, Cheltenham, 1998, s. 15-39.
14. İlya Şablinskiy, *Predeli Vlasti: Barba za Rossiyskuyu Konstitutsionnuyu Reformu, 1989 – 1995*", Centr Konstitucionnıkh İsledovaniy Moskovskogo Obşestvennogo Naucnogo Fonda, Moskva, 1997.
15. İzvestiya, 10 Temmuz 1991.
16. James R. Millar, *From Utopian Socialism to Utopian Capitalism: The Failure of Revolution and Reform in the Post-Soviet Russia*, Problems of Post-Communism, May/June 1995, Vol. 42, Issue 3, s. 7-13.
17. Jeff Kahn, *The Parade of Sovereignties: The Establishing the Vocabulary of the New Russian Federalism*, Post-Soviet Affairs, 2000, 16, 1, s. 58-89.
18. Jerry F. Hough,*Institutional Rules and Party Formation*, Growing Pains: Russian Democracy and the Election of 1993, Ed. by. Timothy Colton, Brookings Institution Press, Washington D. C., 1998, s. 37-71.
19. Joel M. Ostrow, *Institutional Design and Legislative Conflict: The Russian Supreme Soviet – A Well Oiled Machine, Out of Control*, Communist and Post – Communist Studies, Vol. 29, s. 413-433.
20. John B. Dunlop, *Sifting Through the Rubble of the Yeltsin Years*, Problems of Post Communism, Vol. 47, No. 1, January/February 2000, s. 3-15.
21. Juan J. Linz, Alfred Stephan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore, MD, and London: The Johns Hopkins University Press, 1996.
22. Karar metni için bkz: *http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RDuxzkgwxyiltt:p!xzilwltoyly.* 26.02.2007.
23. Lane David, Cameron Ross, *The Transition from Communism to Capitalism*, St. Martin's Press, 1999.
24. Laura Belin, Robert W. Orttung, *The Russian Parliamentary Elections of 1995; The Battle for the Duma*, Armonk, New York, 1997.
25. Leon Aron, *Boris Yeltsin and Russia's Four Crises*, Journal of Democracy, Volume 4, Number 2, April 1993, s. 4-16.
26. Michael E. Urban, *Boris El'tsin, Democratic Russia and the Campaign for the Russian Presidency*", Soveit Studies, 44, 2, 1991, s. 187-207.
27. Michael McFaul, *Lessons from Russia's Protracted Transition from Communist Rule*, Political Science Quarterly, Vol. 114, November 1999, s. 103–131.
28. Michael McFaul, *The Fourth Way of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World*, World Politics 54, January 2002, s. 212–244.
29. Nail Robinson, *The Presidency: The Politics of Institutional Chaos*, Institutions and Political Change in Russia, Ed. by. Nail Robinson, Antony Rowe Ltd., Chippenham, 2000, s. 11-39.
30. Olga Kryshtanovskaya, Stephan White, *From Soviet Nomenklatura to Russian Elite*, Europe-Asia Studies48, 1996, s. 711–733.
31. Özellikle, komünist ve milliyetçi grupların etkisinde olan basın, "şok terapi"nin ulusal ekonomi sisteminin tamamen çökmesine ve büyük toplumsal krizlerin doğmasına sebep olacağı yönünde yazılar yayınlamaya başlamışlardır: Murrell, *Russia's Transition to Democracy: An Internal Political History, 1989–1996,*s. 95-97.
32. Raymond Peaeson, *The Historical Background to Soviet Federalism, Soviet Federalism, Nationalism, and Economic Decentralisation*, Ed. by. Alastair McAuley, St. Martin's Press, New York, 1991.
33. Richard Sakwa, *Russian Politics and Society*, Routledge, London-NewYork, 1993.

34. Rusya'nın Eylül 1993'e taşınmasından önce, Yeltsin ve parlamento arasında "kırılgan uzlaşmalara" varılsa da Yeltsin'in 1400 sayılı *ukazın* gerekçesinde belirttiği gibi sürdürülebilir bir işbirliğine varılamamıştı. Aralık 1992'de parlamentonun Yeltsin'i görevden almaya çalışması ve Yeltsin'in de parlamentoyu fesh ederek yeni anayasa için kurucu meclis seçimlerine gitme girişimleri, her iki tarafın yeteri siyasal güçe sahip olmamasından dolayı gerçekleşememiş ve Anayasa Mahkemesi Başkanı Zorkin'in aracılığıyla Yeltsin ve Haspolatov, çatışmanın referendumda çözülmesi yönünde uzlaşmışlardır. Nisan 1993'te yapılan referendumda, seçmenlerden şu dört soruya "evet" veya "hayır" cevabı vermeleri istenmiştir: i) Rusya Federasyonu Başkanı'nı destekliyor musunuz?, ii) Hükümetin 1992'den bu yana uyguladığı sosyo-ekonomik politikayı destekliyor musunuz?, iii) Erken başkanlık seçimlerinin yapılmasını istiyor musunuz?, iv) Erken parlamento seçimlerinin yapılmasını istiyor musunuz? Haspolatov'un katılma oranının %50'nin altında kalacağı tahminiyle önemsemediği referendumda katılma oranı %64,5'i bulmuş ve katılımcıların %58,7'si birinci soruya, %53'ü ikinci soruya, %49,5'i üçüncü soruya, %67,2'si ise dördüncü soruya "evet" cevabı vermiştir. Bu sonuçlar, Yeltsin'in parlamento üzerinde açık bir üstünlük elde etmesine işaret etmiştir. Yalnız Haspolatov, genel seçmen sayısının %50'sinin Yeltsin'i ve hükümeti desteklemediğini ve referendum öncesinde Yeltsin'in yürüttüğü asılsız kampanyayı gerekçe göstererek referendumun da çatışmaya çözüm bulmadığını belirtmiştir. Bkz: Michael McFaul, *Institutional Design, Unsertainty and Path Dependency During Transition: Cases From Russia*, s. 37.

35. Sadece RHTK'nin yetkili olduğu konulardan bazıları, Yüksek Sovyeti oluşturmak, Yüksek Sovyet Başkanı'nı seçmek gibi parlamentonun iç işleri ile ilgili meselerler iken bazıları ise Yüksek Yargı üyeleri ve Başbakanın atanmasını onamak gibi diğer organlarla ilgili olmuştur. Sadece RHTK'nin yetkili olduğu diğer meseleler ise, iç ve dış siyasetin belirlenmesi, ekonomik ve toplumsal gelişme programlarının onaylanması gibi daha sonra Başkanlık İdaresi'nin kurulmasıyla, iki organ arasında çatışma kaynağı olmuştur.

36. Stephan White, *Russia's New Politics: The Management of a Post-Communist Society*, University of Cambridge, 2000.

37. Stephan White, *Russia: Presidential Leadership under Yeltsin*, Post-Communist Presidents, Ed. by. Ray Taras, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 38-66.

38. Stephan White, Ol'ga Kryshtanovskaya, *El'tsin and his Voters: Popular Support in the Russian Presidential Elections and After*, Europe – Asia Studies, 1994, Vol. 46, Issue 2, s. 285-303.

39. Thomas F. Remington, *Parliamentary Elections and the Transition from Communism*,Parliaments in Transition: The New Legislative Politics in the Former USSR and Eastern Europe,Ed. by. Thomas F. Remington, Westview Press, Oxford, 1994, s. 1-27.

40. Thomas F. Remington, Steven S. Smith, *The Development of Parliamentary Parties in Russia*, Legislative Studies Quarterly, Vol. 20, No. 4, Novemver 1995, s. 457-489.

41. Thomas F. Remington, Steven S. Smith, *The Early Legislative Process in the Russian Federal Assembly*, The New Parliaments of Central and Eastern Europe, Ed. by. David M. Olson, Philip Norton, Frank Cass, London, 1996, s. 161-212.

42. Thomas F. Remington et al.,*Transitional Institutions and Parliamentary Alignments in Russia, 1990-1993*, Parliaments in Transition: The New Legislative Politics in the Former USSR and Eastern Europe,Ed. by. Thomas F. Remington, Westview Pres, Oxford, 1994, s. 159-180.

43. Timothy Frye, *A Politics of Institutional Choice: Post-Communist Presidencies*, Comparative Political Studies, Vol. 30, No. 5, October 1997, s. 523-552.

44. Valerie Bunce, *Rethinking Recent Democratization: Lessons from the Postcommunist Experience*, World Politics 55, January 2003, s. 167-192.

45. Y. Velyayev, S. Karkanin, S. Skorokhodov, *Mı Vse v Otvete za Rossiyu*, Sovetskaya Rossiya, Mayıs 10, 1990.

46. Zbigniew Brzezinski, Sovyet sonrası ülkelerinin bu şekilde farklı rotalar izlemesini, tarihi ve kültürel özellikler çercevesinde açıklamaktadır. Bkz: Zbigniew Brzezinski, *The Primacy of History and Culture*, Journal of Democracy, Volume 12, Number 4, October 2001, s. 21–26.

27 Ekim 1989 tarihinde RSFSC anayasasında yapılan değişiklikler için bkz:

http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_38361.html. 27.02.2007.

JOURNAL OF BAKU ENGINEERING UNIVERSITY- ECONOMICS AND ADMINISTRATION
2021. Volume 5, Number 2 *Pages 104-116*

UOT: 331.104

AZƏRBAYCANDA MÜHASİBLƏRİN PEŞƏKARLIĞININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Gülarə ZEYNALOVA
BAKI MÜHƏNDİSLİK UNİVERSİTETİ
gzeynalova2@std.beu.edu.az

Elsevər İBADOV
BAKI MÜHƏNDİSLİK UNİVERSİTETİ
eibadov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan mühasiblərinin peşəkarlığının müəyyən edilməsi problemləri və həlli yolları mövzusuna həsr olunmuşdur. Mühasib peşəsi hal-hazırda ən prestijli və yüksək gəlirli peşələrdən biridir. Eyni zamanda mühasib işləmək qəbul edilmiş qərarların və görülən tədbirlərin nəticələrinə görə məsuliyyətin artması ilə əlaqələndirilir.

Mühasib peşəsi ictimai baxımdan əhəmiyyətlidir, bu da ictimai maraqlar naminə hərəkət etmə məsuliyyətini tanımaq və qəbul etmək deməkdir. Peşəkar mühasiblərin peşəkar qurumları mühasibat etikası standartlarının yaradılması və yayılmasında mühüm rol oynayır. Peşəkar mühasibat uçotu təşkilatları dünyanın bir çox ölkəsində mövcuddur. Təşkilatların hər biri sertifikatlaşdırma üçün mühasiblər hazırlayır və onları imtahan edir.

Seçilən mövzunun aktuallığı müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasib peşəsinin tələb olunan peşələrdən biri olması, yüksək peşəkarlıq tələb edən, artan məsuliyyət ilə birlikdə, eyni zamanda ölkəmizdə yeni tədbiq olunmuş PMS –nı özündə ehtiva edir.

Açar sözlər: *mühasib peşəsi, peşəkarlıq, problemlər*

PROBLEMS AND SOLUTİONS OF DETERMINING THE PROFESSION OF ACCOUNTANTS IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

The article is devoted to the problems of determining the professionalism of Azerbaijani accountants and ways to solve them. The profession of accountant is currently one of the most prestigious and high-paying professions. At the same time, working as an accountant is associated with an increase in responsibility for the results of decisions made and measures taken.

The profession of accountant is important from a social point of view, which means recognizing and accepting the responsibility to act in the public interest. Professional bodies of professional accountants play an important role in the development and dissemination of standards of accounting ethics. Professional accounting organizations exist in many countries around the world. Each organization trains accountants for certification and examines them.

The urgency of the chosen topic is that the profession of accountant is one of the most demanded professions in the modern market economy, along with increasing professionalism, increasing responsibility, as well as the newly introduced PMS in our country.

Keywords: *accounting profession, professionalism, problems*

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПРОФЕССИИ БУХГАЛТЕРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам определения профессионализма азербайджанских бухгалтеров и путям их решения. Профессия бухгалтера в настоящее время является одной из самых престижных и высокооплачиваемых профессий. При этом работа бухгалтером связана с повышением ответственности за результаты принимаемых решений и предпринятых мер.

Профессия бухгалтера важна с социальной точки зрения, что означает признание и принятие ответственности за действия в общественных интересах. Профессиональные органы профессиональных бухгалтеров играют важную роль в разработке и распространении стандартов бухгалтерской этики. Профессиональные бухгалтерские организации существуют во многих странах мира. Каждая организация готовит бухгалтеров к сертификации и проверяет их.

Актуальность выбранной темы заключается в том, что профессия бухгалтера - одна из самых востребованных профессий в современной рыночной экономике, наряду с повышением профессионализма, повышением ответственности, а также недавно внедренной PMS в нашей стране.

Ключевые слова: *бухгалтерская профессия, профессионализм, проблемы.*

GİRİŞ

Mühasib peşəsi ictimai baxımdan əhəmiyyətlidir, bu da ictimai maraqlar naminə hərəkət etmə məsuliyyətini tanımaq və qəbul etmək deməkdir. Peşəkar mühasibin vəzifələri fərdi müştərinin və ya işəgötürənin ehtiyaclarını ödəməklə məhdudlaşmır.

Seçilən mövzunun aktuallığı müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasib peşəsinin tələb olunan peşələrdən biri olması, yüksək peşəkarlıq tələb edən, artan məsuliyyət ilə birlikdə, eyni zamanda etik qaydalara əməl etməsini özündə ehtiva edir.

1. ARAŞDIRMANIN MƏQSƏDİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Müasir dövürdə təşkilatlarda mühasiblərin peşəkarlığı ilə bağlı qarşılaşdığı problemlər təşkilatlarda strateji maliyyə planlarının tətbiqinə, missiya və məqsədlərin müəyyən edilməsinə, baş verən dəyişikliklərin araşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bazar iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, rəqabətin artması, insan hüquq və azadlıqlarının daha böyük əhəmiyyət kəsb etməsi, texnologiyanın inkişafı və qloballaşma peşəkar mühasiblərə olan tələbi artırmış və peşəkar mühasibin şirkət üçün bir resurs kimi baxış tərzinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Araşdırmamızın məqsədi 400 və daha çox kişi və qadın respondentlərə yönəlmək olub və buna nail olmuşuq. Mühasibat ixtisasının peşəkarlaşmaya təsir edən əsas problemlərin təyin edən amillərin ölçülməsi prosesi tədqiqatçılar arasında qarışıq bir məsələdir və dəqiq bir məlumat yoxdur. Belə olduğu təqdirdə də artıq dövrün mühasibləri gündəlik həyata keçirilən metodlarla yetərsiz qalmışdır. Bu istiqamətdə həll yolu kimi PMS və bundan sonrakı yeniliklərin tədbiqi mühasiblərin təşkilata qazandırdığı mənfəətin artmasına müəyyən köməklik edəcəkdir.

2. ARAŞDIRMANIN HİPOTEZLƏRİ

Azərbaycanda mühasiblərin peşəkarlığının müəyyənləşdirilməsi problemlərinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsinə dair araşdırmanı təhlil etmək üçün ana hipotez və ana hipotezlərin törəmələri olan alt hipotezlər aşağıdakı şəkildə müəyyən olunmuşdur.

"Mühasibə olan tələb, təklifdən daha çoxdur? (tələb> təklif)" sualı Azərbaycan vəziyyətində mühasiblərin peşəkarlıq səviyyəsini ölçmək üçün əsas hipotez olaraq seçilmişdir. Proqnozlaşdıran dəyişənlər: cinsi, yaşı, təhsili, PMS sertifikatı, PMS sertifikatının tədbiqi üçün təlim və iştirakçıya dair PMS sertifikatı almağa hazırlığı asılı dəyişənlərə təsirlərini qiymətləndirmək üçün seçilmişdir.

Əsas hipotez-H_0: "Mühasibə olan tələb, təklifdən daha çoxdur? (tələb> təklif)" sualı Azərbaycan vəziyyətində mühasiblərin peşəkarlıq səviyyəsini ölçmək üçün əsas hipotez olaraq seçilmişdir.

Törəmə hipotezlər

H1: PMS sertifikatı haqqında məlumata sahibdir ölçülməsi və qiymətləndirilməsi arasında bir əlaqə vardır.

H2: Mühasibə olan tələbin təklifdən çox olduğunu düşünən respondentlər: PMS üzrə təlim kurslarına müraciət edəcəklər ölçülməsi və qiymətləndirilməsi arasında bir əlaqə vardır.

H3: Mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünən respondentlər: PMS sertifikatı almağı düşünür ölçülməsi və qiymətləndirilməsi arasında bir əlaqə vardır.

H4: Mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünən respondentlər: təhsil müsbət təsir göstərir ölçülməsi və qiymətləndirilməsi arasında bir əlaqə vardır.

H5: Mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünən respondentlər: Kişi cinsi müsbət təsir göstərir ölçülməsi və qiymətləndirilməsi arasında bir əlaqə vardır.

H6: Mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünən respondentlər: Kariyera vasitəsi müsbət təsir göstərir ölçülməsi və qiymətləndirilməsi arasında bir əlaqə vardır

ARAŞDIRMANIN ƏHATƏ DAİRƏSİ VƏ EHTİMALLARI

Araşdırmanın əsas ana kütləsini Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən, fəaliyyət göstərdiyi sektordan asılı olmayaraq bütün mühasiblər və mühasibatlıqla əlaqəli şəxslər nəzərdə tutulmuşdur. Araşdırmanın anket sorğu mərhələsində araşdırma qrupunda təsadüfi seçmə üsulu ilə 400 respondent iştirak etmişdir. Cavablandırılan anketlərin böyük bir qismi yararlı olmuşdur.

3. ARAŞDIRMADAKI MƏHDUDİYYƏTLƏR

Bu araşdırmada əsas məhdudiyyətlər aşağıda qeyd olunan ardıcıllıqla həyata keçirilmişdir.

- Araşdırmanın ana kütləsi Azərbaycanda müxtəlif sektorlarda fəalliyyət göstərən 36000(otuz altı min) mühasibin yalnız 400 (dörd yüz) şəxs tərəfindən cavablandırılmışdır. Bu ümumi mühasiblərin yalnız 1.1% faizini özündə birləşdirməkdədir.
- Sorğu anketini cavablandıran respondentlərin onlardan soruşulan sualların tam və dolğun şəkildə anlamaları üçün suallar kifayət qədər anlaşıqlı şəkildə hazırlanmışdır.
- Araşdırma yalnız anket metodu əsasında hazırlanmış və anket metodundan əldə olunan məlumatlar əsasında təhlil edilmişdir.
- Əldə olunmuş verilənlər və analizlər sadəcə araşdırmanın aparıldığı dövrü (18.05.2021-12.06.2021) əhatə etmişdir.

4. ARAŞDIRMANIN ANA VƏ SEÇMƏ KÜTLƏSİ

Araşdırmanın tədqiqat obyektini fəaliyyət göstərdiyi sahədən asılı olmayaraq bütün mühasiblər təşkil edir.

Təsadüfi seçmə üsulu ilə seçilmiş 400 (dörd yüz) mühasib tərəfindən tam və dolğun şəkildə cavablandırılmışdır. Araşdırma anketinin hamısı anonim şəkildə elektron formada doldurulmuşdur.

5. MƏLUMATLAR, ONLARIN ÖLÇÜLMƏSİ VƏ TOPLANMASI

Araşdırmada etibarlılıq analizi edilərək mühasibat peşəsinə təsir göstərən əsas göstəriciləri təhlil etmək üçün müəyyən olunmuş bir texnikadan, yəni logistik reqressiyadan istifadə etdik, mühasibat peşəsi haqqında təsəvvür və PMS sertifikatlarının Azərbaycan vəziyyətində mühasiblərin peşəkarlığını müəyyənləşdirməsində rolunu ölçdük.

Araşdırmadan əldə olunan verilənlərin analizi və analizlərin nəticə və gözləntiləri SPSS 25 (Statistical Package for the Social Sciences) proqram təminatında təhlil olunaraq şərh edilmişdir.

Araşdırmada əsasən dövrün tələblərinə uyğun olan analitik və ekonometrik modellər əsasənda təhlil edilmişdir.Bu araşdırmada istifadə olunmuş testlərə əsasən tezlik testləri, Kronbaç alfa testi, normal paylanmaların yoxlanması testləri, tək yönlü reqresiya, Hipotez testi, çox yönlü reqresiya, Korrelasiya testi, Spearman korellasiyası testi istifadə olunmuşdur. Araşdırmanın bütün nəticələri $P<0.05$, bəzi analizlərdə isə $P<0.01$ etibarlılıq intervalında analiz edilmişdir. Araşdırmadan əldə olunan təhlil nəticələri məlumatların işlənməsi, emalı və şərhi hissəsində ətraflı təhlil olunaraq şərh edilmişdir.

Araşdırma zamanı əldə olunan bütün məlumatlar dolayı mühakimə metodu vasitəsilə ilk mənbədən əldə edilmişdir. Məlumatların toplanması üçün anket sorğusundan istifadə edilmişdir.

Seçmə kütlənin demoqrafik məlumatlarının emalı və şərhi

Sorğuda seçmə kütlə kimi iştirak etmiş respondentlərin demoqrafik məlumatları bu paraqrafda cədvəl 3.1-də şərh olunmuşdur.

Cədvəl 3.1. Seçmə kütlənin demoqrafik məlumatlarının emalı və şərhi

		Tezliklər	Faizlə ifadəsi
Çalışdığınız müəssisənin fəaliyyət sahəsi	Xidmət sektoru	185	46.2%
	Digər	109	26.5%
	İstehsal	32	7.9%
	Ticarət	34	8.4
	İnşaat	26	6.5%
	Qida	14	3.5%
Məcmu nəticə		**400**	**100%**
İş təcrübəsi	5 ilə qədər	179	44.4%
	6-10 il arası	67	16.6%
	11-15 il arası	52	13.00%
	16-20 il arası	57	14.1%
	Digər	45	11.90%
Məcmu nəticə		**400**	**100%**
Azərbaycanda mühasiblərin təhsil səviyyəsində üstünlük təşkil edən qrup	Orta Təhsil	54	13.4%
	Ali Bakalavriant	198	49.10%
	Ali Magistrant	120	29.8%
	Ali Doktorant	15	3.7%
	Digər	13	4%
Məcmu nəticə		**400**	**100%**
Müəssisənin təşkilati-hüquqi forması	Məhdud məsuliyyətli müəssisələr	134	33.3%
	Səhmdar cəmiyyəti	33	8.2%
	Digər	75	18.6%
	Dövlət idarəetmə orqanları	57	14.1%
	Fiziki şəxs	57	14.1%
	Publik Hüquqi şəxs	23	5.7%
	Kooperativ	8	2%
	İctimai birlik	10	2.5%
	Fond	3	0.7%
Məcmu nəticə		**400**	**100%**

Seçmə kütlə fərqli sektorlarda fəaliyyə göstərən 400 şəxsin anketindən ibarətdir. Anket sorğusunda iştirak etmiş respondetlərin fəaliyyət sektoruna nəzər salsaq görə bilərik ki, müəssisələrin 46.2%-i və ya 185 şəxs xidmət sektorunda fəaliyyət göstərməkdədir.

Respondentlərin iş təcrübə müddətlərinə nəzər yetirdiyimiz zaman görə bilərik ki, ümumilikdə anket sorğusunda iştirak etmiş müəssələrin orta iş stajı 44.4% və ya 179 şəxs müəssisədə iş təcrübısi 5 ilə qədər olmuşdur.

Bununla yanaşı araşdırmada iştirak etmiş respondentlərin təhsil səviyyəsinə nəzər yetirsək, ümumilikdə, anket sorğusunda iştirak etmiş müəssələrin 49.10% və ya 198 şəxs ali bakalavriant şəxslər olmuşdur.

Araşdırmada istifadə olunan növbəti sual isə müəssisənin təşkilati hüquqi formasıdır. Ümumilikdə, anket sorğusunda iştirak etmiş müəssələrin təşkilati-hüquqi forması 33.3% və ya 134 şəxs məhdud məsuliyyətli müəssisələr olmuşdur.

Etibarlılıq Analizi (Cronbach's Alpha)

Araşdırmada istifadə oluanan anket sorğularının etibarlılığını yoxlamaq üçün Etibarlılıq Analizi(Cronbach's Alpha) testindən istifadə edilmişdir. Anketin etibarlılığı etibarlılıq analizi vasitəsilə sınanmışdır. Analiz nəticəsində anketin etibarlılığı 0 ilə 1 rəqəmi arasında qiymətləndirilir və bu Cronbach's Alpha əmsalı adlandırılır. Cronbach's Alpha əmsalından asılı olaraq anketin etibarlılığı aşağıdakı kimi şərh oluna bilər:

- $0,00 \leq \alpha < 0,40$ arası anket etibarlı deyil;
- $0,40 \leq \alpha < 0,60$ arası anketin etibarlılığı aşağıdır;
- $0,60 \leq \alpha < 0,80$ arası anket olduqca etibarlıdır;
- $0,80 \leq \alpha < 1,00$ arası anket çox etibarlıdır.

Anketin Cronbach's Alpha əmsalı analiz nəticəsində 3-lü və 4-lü likertlər üzrə dəyərlər 0.883 və 0.616 qiymətləndirilmişdir. Bu da anketin olduqca və çox etibarlı bir anket olduğunu sübut edir.

Cədvəl 3.2. Etibarlılıq analizi (Cronbach's Alpha)

Etibarlılıq statikası			
Likertlərin sayı	Cronbach's Alpha	Stan.Cronbach's Alpha	Dəyişən sayı
3	0.605	0.616	27
4	0.890	0.883	7

Dəyişənlərin paylanması testi (Normallıq testi)

Araşdırmaya tətbiq olunan statistik testlər "Parametrik testler" və "Parametrik olmayan testler" olmaqla iki yerə ayrılır. Statistik analizlər aparılarkən dəyişənlər normal paylandığı təqdirdə parametrik testlər, normal paylanmadığı təqdirdə isə parametrik olmayan testlər tətbiq edilir. Bu məqsədlə ilk növbədə toplanan bütün məlumatların normal paylanıb-paylanmadığını ölçmək üçün hipozetdən istifadə edilmişdir.

Araşdırma üçün qurulan hipotez:
H0: 95% əminliklə dəyişənlər normal paylanmışdır;
H1: 95% əminliklə dəyişənlər normal paylanmamışdır.

Statistik analizlər aparılan zaman daha çox "Shapiro-Wilk" testi tətbiq edildiyi üçün bu araşdırmada da adı çəkilən testdən istifadə olunmuşdur. Burada "Shapiro-Wilk" testinin əhəmiyyət-

lilik dərəcəsi "Sig.Level" 0,05-dən kiçik olduğu üçün bütün qruplar üçün H1 hipotezi qəbul edilmişdir, yəni bütün qruplar üçün 95% əminliklə normal paylanma müşahidə edildiyi təsdiq edilməmişdir.

Cədvəl 3.3. Tests of Normality

	Kolmogorov-Smirnova			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	Df	Sig.
Average	.067	403	.000	.976	403	.000
a. Lilliefors Significance Correction						

6. MƏLUMATLARIN İŞLƏNİLMƏSİ, EMALI NƏTİCƏLƏRİ VƏ ŞƏRHİ

Asılı dəyişənlərdə mühasibin peşəkarlığını nəyin təşkil etdiyi barədə razılaşdırılmış bir tərif yoxdur; Bununla yanaşı, bütün anket iştirakçıları peşəkar mühasibin mühasibat səviyyəsinin peşəkarlıq səviyyəsini göstərən xüsusi sertifikatla təhsil aldığı bir vəziyyətə istinad etdiyi ilə razılaşırlar.

Asılı dəyişkənlər olaraq anketdən üç variantdan birini seçməliyik (tələb təklifdən çoxdur (Tələb> Təklif, Tələb təklifdən azdır (Tələb <Təklif) və Tələb=Təklif hər biri üçün 0 olaraq kodlanmış nominal dəyişənlər üçün ikiqat göstərici yaradılmışdır. Mənfi reaksiya və müsbət və 1 üçün çox dəyişkən logistik reqressiya, hər biri üçün ayrılıqda Azərbaycan və onun müəyyənedici amilləri vəziyyətində nəzarət dəyişənləri ilə mühasibə olan tələb arasındakı əlaqənin əhəmiyyətini və istiqamətini ölçmək üçündür.

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, modeldə mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğu aşkar edildi: və belə düşünənlərin PMS sertifikatı haqqında məlumatı azdır , nəticədə (.048) 5% -dən az olan və tək nisbət Exp olan statistik əhəmiyyətlidir; B) 3.691 nəticənin möhkəmliyini təsdiqləyir. Digər bir əlaqə hipotezlər və onların dəyişkənləri, modeldə müstəqil və asılı dəyişənlər arasında əhəmiyyətli bir statistik əlaqə tapdılar, yəni tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünən respondentlər PMS üzrə təlim kurslarına müraciət edəcəklər və onlar PMS sertifikatı almağı düşünür.

Hər iki fərziyyə H1 hipotezini təsdiqləyir və tək rasyon nömrələri nəticələrin əhəmiyyətini təsdiqləyir (3.990,2.056).

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, təhsil vəziyyətində ikili lojistik reqressiyanın nəticəsi olaraq tək magistr və bakalavr dərəcəsinin əhəmiyyətli olduğunu və asılı dəyişənlərlə müsbət əlaqəli olduğunu, orta təhsil və doktorantura təhsili isə model olmasına baxmayaraq, əhəmiyyətli olmadığını ortaya qoydu. Əmsallardan asılı olan dəyişən pozitivdir. Cins məsələsinə gəldikdə, ikili reqressiya analizinin nəticələri kişinin qadınla müqayisədə asılı dəyişənlə əlaqəli olduğunu və nəticələrin statistik baxımdan əhəmiyyətli olduğunu göstərir, yəni kişi faktoru mühasibə olan tələbin təklifindən daha çox olduğunu düşünür mühasibat peşəkarlığının əhəmiyyətini göstərir.

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, karyera faktoru həm də araşdırma göstərilən fərziyyəni təsdiqləyir ki, karyeranın başlanğıc mərhələsindəki mütəxəssislər (Sahibkar, Mühasib) başqaları ilə müqayisədə mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünür və digər dəyişkənlər modeldə əhəmiyyətli deyildi.

İşdə mühasibat peşəsinə təsir göstərən əsas göstəriciləri təhlil etmək üçün müəyyən olunmuş bir texnikadan, yəni logistik reqressiyadan istifadə etdik, mühasibat peşəsi haqqında təsəvvür və PMS sertifikatlarının Azərbaycan vəziyyətində mühasiblərin peşəkarlığını

müəyyənləşdirməsində rolunu ölçdük. Əsasən proqnozlaşdırıcıların əhəmiyyətini göstərən digər metodlardan fərqli olaraq, məntiqi reqressiya texnikası tədqiqatçılara proqnozlaşdıranların aktuallığını eyni zamanda ölçmək imkanı verir və dəyişənlər arasındakı əlaqənin müsbət və ya mənfi istiqamətini qiymətləndirməyə imkan verir.

Cədvəl 3.4. Azərbaycanda peşəkar mühasiblərə qoyulan tələb və təkliflər

		N	Marjinal faiz
Azərbaycanda peşəkar mühasibə olan tələb və təklifi necə qiymətləndirirsiniz?	Tələb = Təklif	90	28.0%
	Tələb > Təklif	166	51.7%
	Tələb < Təklif	65	20.2%
Təhsiliniz?	Orta Təhsil	41	12.8%
	Ali bakalavriant	159	49.5%
	Ali magistrant	99	30.8%
	Ali doktorant	13	4.0%
	Digər	9	2.8%
Cinsiyyətiniz?	Kişi	162	50.5%
	Qadın	159	49.5%
Vəzifəniz?	Sahibkar	34	10.6%
	Mühasib	70	21.8%
	Baş Mühasib	19	5.9%
	Maliyyə Direktoru	8	2.5%
	Digər	190	59.2%
Valid		321	100.0%
Missing		79	
Total		400	
Subpopulation		151[a]	

Cədvəl 3.5. Modelə Uyğun Məlumat

Model	Modelə uyğun meyarlar	Likelihood Ratio Tests		
	-2 Log Likelihood	Chi-Square	Df	Sig.
Intercept Only	476.718			
Final	394.915	81.804	24	.000

Cədvəl 3.6. Likelihood Ratio Tests- Ehtimal Nisbəti Testləri

Effect	Model Fitting Criteria	Likelihood Ratio Tests		
	-2 Log Likelihood of Reduced Model	Chi-Square	Df	Sig.
Intercept	394.915[a]	.000	0	.
• Peşəkarmühasibsertifikatıbarəd əməlumatınızvarmı	402.807	7.892	2	.019
• Aşağıdakılaramünasibətinizibildiri. PMSimtahanları	416.690	21.775	2	.000
• Aşağıdakılaramünasibətinizibildiri. PMSimtahanları_A	401.137	6.223	2	.045
Təhsiliniz	414.853	19.938	8	.011
Cinsiyyətiniz	404.127	9.212	2	.010
Vəzifəniz	405.512	10.598	8	.226

Ki-kvadrat statistikası, son model ilə azalmış model arasındakı -2 log ehtimalındakı fərqdir. Azaldılmış model, son modeldən bir effekt buraxılaraq meydana gəlir. Fərziyyə bu effektin bütün parametrlərinin 0 olmasıdır.

a. Bu azaldılmış model son modelə bərabərdir, çünki effektin buraxılması azadlıq dərəcələrini artırmır.

a. The reference category is: Tələb < Təklif.
b. This parameter is set to zero because it is redundant.

Sadə və mürəkkəb reqressiya testləri

Azərbaycanda mühasiblərin peşəkarlığının müəyyənləşdirilməsi problemlərinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsinə dair araşdırmaya təsir edən faktroları müəyyən etmək üçün araşdırmada sadə və mürəkkəb reqressiya testlərindən istifadə edilmiş və reqressiya tənlikləri araşdırmaya əlavə olunmuşdur. Sadə reqresiya testi bir müstəqil dəyişən və dəyişənlərin digər asılı dəyişənə üzərində təsirinin statistik analiz metodudur.

$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_i + \varepsilon_i$ **Sadə reqresiya tənliyi:**

Mürəkkəb reqressiya testi birdən çox müstəqil dəyişən və ya dəyişənlərin digər asılı dəyişənə üzərində təsirinin statistik analiz metodudur.

Mürəkkəb reqressiya tənliyi:

$$y_i = \alpha + \beta_1 x_{1i} + \beta_2 x_{2i} + \ldots + \beta_p x_{pi} + \varepsilon_i$$

Cədvəl 3.8. Müəssisənin fəaliyyət sektoru ilə respondentin cinsiyyəti arasında"Sadə Reqresiya" Testi

Sadə reqressiya modelinin xülasəsi				
Model	R	R 2	Düzəldilmiş R2	Stan. qiymətləndirmə xətası
	.118	.014	.011	.49766
a. Aslı dəyişkən: (Constant), Cinsiyyət				

Əmsallara					
Model	Standartlaşdırılmamış əmsallar		Standartlaşdırılmış əmsallar	t	Sig.
	B	Stan.xəta	Beta		
Sabit dəyəri	.538	.411		1.309	.191
Müəssisənin fəaliyyət sektoru	.027	.011	.118	2.368	.018
a. Aslı dəyişkən: Cinsiyyət					

Cədvəl 3.9. Müəssisənin hüquqi təşkilati forması ilə respondentin təhsili arasında"Sadə Reqressiya" Testi

Sadə reqresiya modelinin xülasəsi				
Model	R	R 2	Düzəldilmiş R2	Stan. qiymətləndirmə xətası
	.100[a]	.010	.007	.89997
a. Aslı dəyişkən: (Constant), Təhsil				

Əmsallara					
Model	Standartlaşdırılmamış əmsallar		Standartlaşdırılmış əmsallar	t	Sig.
	B	Stan.xəta	Beta		
Sabit dəyəri	7.594	.384		19.785	.000
Müəssisənin hüquqi təşkilati forması	.028	.014	.100	1.997	.047
a. Aslı dəyişkən: Təhsil					

Korrelasiya Testi.

Araşdırmada istifadə olunan digər bir dəyişənlər arasındakı əlaqəni incələmk üçün istifadə olunmuş Spearman Korrelasiya testidir. Spearman Korrelasiya testinin analiz nəticələri Cədvəl 3.10-da göstərilmişdir. Dəyişənlər araındakı əlaqənin statistik dəyəri (r) 0-0.30 aralığında olduqda zəif əlaqə, 0.30-0.70 arasında olduqda orta, 0.70-1 aralığında olduqda isə güclü əlaqə olduğunu təsbit etməkdədir.

Cədvəl 3.10. Dəyişənlər arasında korrelasiya testi

Spearman Korrelasiyası	Cinsiy-yətiniz?	Yaşınız?	Təhsiliniz?	İş təcrübəniz?	Çalışdığınız müəssisənin hüquqi təşkilati forması?	Çalışdığınız müəssisənin fəaliyyət sahəsi?	Azərbaycanda peşəkar mühasibə olan tələb və təklifi necə qiymətləndirirsiniz?
Cinsiyyətiniz?	1.000	-0.046	-0.056	-0.031	.194**	.157**	-0.077
Yaşınız?	-0.046	1.000	0.070	.502**	-0.055	0.053	-0.021
Təhsiliniz?	-0.056	0.070	1.000	0.063	-.132**	-0.012	.140**
İş təcrübəniz?	-0.031	.502**	0.063	1.000	.169**	.147**	0.026
Çalışdığınızmüəssisəninhüquqitəşkilatiforması?	.194**	-0.055	-.132**	.169**	1.000	.387**	-0.064
Çalışdığınız müəssisənin fəaliyyət sahəsi?	.157**	0.053	-0.012	.147**	.387**	1.000	-0.017
Azərbaycandapeşəkarmühasibə olantələbvə təklifinecə qiymətləndirirsiniz?	-0.077	-0.021	.140**	0.026	-0.064	-0.017	1.000

Hipotezlərin Test Edilməsi Nəticəsi.

Araşdırmada istifadə olunan hipotez testlərinin nəticələri Cədvəl 3.11 və Cədvəl 3.12 də göstərilmişdir. Cəlvəl 3.11-dən də göründüyü kimi ana hipotez qəbul edilmişdir.

Cədvəl 3.11. Ana hipotezin testi

Hipotez	**Ana Hipotez**	**Qəbul**	**Rədd**
Əsas hipotez - H_0:	Mühasibə olan tələb, təklifdən daha çoxdur (tələb> təklif)" sualı Azərbaycan vəziyyətində mühasiblərin peşəkarlıq səviyyəsini ölçmək üçün əsas hipotez olaraq seçilmişdir.	√	

SPSS 25 proqramı vasitəsilə aparılan təhlillər sübut edir ki, Azərbaycanda mühasiblərin peşakarlığının müəyyənləşdirilməsi problemlərinin araşdırılması üçün təklif edilən anket problemi ölçmək üçün uyğun və etibarlı bir anketdir.

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu (tələb> təklif) düşünənlərlə mühasiblərin peşəkarlıq səviyyəsini ölçmək üçün əsas hipotez olaraq seçilmişdir.

Və bunun ölçülməsi və qiymətləndirilməsi prosesinə təsiri 95% əminlik intervalında statistik baxımdan əhəmiyyətli bir fərqlilik göstərmişdir ($p<0,05$). Bununla H0 hipotezinin doğruluğu öz təsdiqini tapmışdır.

Cədvəl 3.12. Törəmə Hipotezlərin Testi

Hipotez	Ana Hipotez	Qəbul	Rədd
H_1	Mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünən respondentlər: PMS sertifikatı haqqında məlumata sahibdir ölçülməsi və qiymətləndirilməsi arasında bir əlaqə vardır.		√
H_2	Mühasibə olan tələbin təklifdən çox olduğunu düşünən respondentlər: PMS üzrə təlim kurslarına müraciət edəcəklər ölçülməsi və qiymətləndirilməsi arasında bir əlaqə vardır.	√	
H_3	Mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünən respondentlər: PMS sertifikatı almağı düşünür.	√	
H_4	Mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünən respondentlər: təhsil müsbət təsir göstərir.	√	
H_5	Mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünən respondentlər: Kişi cinsi müsbət təsir göstərir.	√	
H_6	Mühasibə olan tələbin təklifdən daha çox olduğunu düşünən respondentlər: Karyera vasitəsi müsbət təsir göstərir.		√

Peşəkar mühasib fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi

Hazırda ölkəmiz beynəlxalq maliyyə hesabat standartlarının və beynəlxalq mühasib standartlarının Azərbaycanda uyğunlaşdırılması ilə sıx əlaqəli bir çox fəaliyyət sahəsinin standartlaşdırılması və dünya birliyinə inteqrasiya mexanizmlərinin inkişafında mühüm bir mərhələdən keçir. Eyni zamanda, mühasibat sahəsində mütəxəssislərin yüksək keyfiyyətli təhsili və sertifikatlaşdırılması məsələsi çox aktuallaşır, çünki xarici mütəxəssislərin axını qarşısında daxili bazada yerli mütəxəssislərinin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək lazımdır. Bu problem yalnız peşə hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi və kadrlarımızın ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların hazırlıq səviyyəsinin beynəlxalq səviyyəyə çatdırılması yolu ilə həll edilə bilər.

Mühasib fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi birbaşa olaraq aşağıda qeyd edilənlərlə əlaqədar inkişaf etdirilməlidir:

- Maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri ilə əlaqəli mühasibat siyasətini sübut etmək;
- Müəssisənin inkişaf strategiyasında mühasibat siyasətinin aspektlərinin mənasını və konsepsiyasını açmaq;
- Mühasibat siyasətinin xarici mühasibat göstəricilərinə və vergi öhdəliklərinə təsirini əsaslandırmaq;
- Uçot siyasətinin metodoloji aspektinin açıqlanması və formalaşdırılması mexanizmini müəyyənləşdirmək;
- Uçot siyasətinin vergi aspektinin açıqlanması və formalaşdırılması üçün metodoloji metodları müəyyənləşdirmək;

- Uçot siyasətinin texniki və təşkilati cəhətlərinin açıqlanması və formalaşması xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- Mühasibat siyasətinin idarəetmə aspektinin açıqlanması və formalaşdırılması üçün metodoloji üsulları nəzərdən keçirməli;
- Mühasibat siyasətinin beynəlxalq aspektinin həyata keçirilməsi və formalaşdırılması metodlarını və məzmununu açıqlamaq;
- Uçot siyasətinin analitik aspektinin açıqlanması və formalaşdırılması üçün metodoloji üsullar hazırlamaq;
- Uçot siyasəti auditinin vəzifə və hədəflərini aspektləri kontekstində aydınlaşdırmaq;
- Vergi əməkdaşlarının sertifikatlaşdırılmağa cəlb etmək ;
- Mühasibat siyasətinin auditinin təşkili metodikasını müəyyənləşdirmək;
- Mühasibat siyasətinin auditdə informasiya təminatının tamlığı və keyfiyyətinə təsirini müəyyənləşdirmək;
- mühasibat siyasətinin xarici auditi üçün metodologiya təklif etmək;
- Xarici audit zamanı mühasibat siyasəti üçün sifarişin sınanması prosedurunu optimallaşdırmaq;
- "Müəssisələrin uçot siyasətinin auditi" audit təşkilatı üçün daxili standart hazırlamaq;
- Mühasibat siyasətinin daxili auditi üçün metodologiya təklif etmək.

NƏTİCƏ

Məqaləmizdə bəhs olunanlardan konkret olaraq aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1. Peşəkarlıq dedikdə bir şəxsin peşə fəaliyyətlərini sistematik, səmərəli və etibarlı şəkildə yerinə yetirmə bacarığı başa düşülür.

2. Geniş kütlələrə xitab edən mühasib peşəsi qloballaşan və hər kəs tərəfindən qiymətləndirilən bir işə çevrilmişdir.

3. Araşdırmalar mühasibat işinin ticarət, hökumət və texnoloji dəyişikliklərdən təsirləndiyini ortaya çıxardı.

4. Uzun illər mühasiblər iqtisadiyyatın inkişafında son dərəcə əhəmiyyətli bir rol oynamışlar ki, bu hal hazırkı dövrdə xüsusilə nəzərə çarpır. Standart vəzifələrə əlavə olaraq, onlar tez-tez yalnız mühasiblər deyil, həm də maliyyə analitikləri, iqtisadi məsləhətçilər və ya sadəcə menecerlər rolunu oynayırlar [25].

5. Məqalədə həmçinin bir sıra praktiki məsələlərin şərhi, mühasibatlıqla bağlı hipotezlər, bir sıra məsələlər, onların tənlikləri, həlli qaydaları, cədvəllər öz əksini tapmaqdadır.

Aparılan araşdırmalardan sonra bir sıra təkliflər də təqdim etmək istərdim:

Ölkədə mühasiblərin peşəkarlaşma problemlərinin aradan qaldırılması üçün nə edilməlidir?

Mühasiblərin inkişafı üçün, ilk öncə, qanunvericilik barədə ciddi maarifləndirmə olmalıdır. Daha sonra dövrün tələblərinə cavab verən biliklərə yiyələnmək lazımdır. Şirkətlər mühasiblərin inkişafı üçün cüzi bir hissə də olsa, vəsait ayırmalıdır (misal olaraq, imtahandan keçən zaman

imtahan məbləği kimi mükafat ödəmək) və ən əsası, beynəlxalq sertifikat tələbi qoyulan zaman mühasib aldığı sertifikatı praktiki olaraq tətbiq etməyi bacarmalıdır. Təbii ki, bu da ədalətli yolla sertifikatı əldə etməyi şərtləndirir. Bunun üçün PMS imtahanlarının ciddi və şəffaf formada təşkil edilməsini təmin etmək lazımdır.

Vergi uçotu və mühasibat uçotu ayrılıqda tələb edilməlidir. Bu mövzu mühasibləri hər iki aspektdən natamam şəkildə qalmalarına səbəb olur.

Və əlavə olaraq düşünürəm ki, köhnə sistemlə işləyən mühasiblərin əksəriyyəti yeni hesablar planına keçməlidir. Mühasiblərin problem kimi qəbul etdiyi digər məsələ Məcəllədə tez-tez baş verən dəyişikliklərdir. Bu problem həm mühasiblər üçün mənfi təsir, həm də ölkəyə olan investisiya maraqlarının qarşısını alır.

Sahibkarların əksəriyyəti vergidən yayınma hallarına cəhd edirlər bu da mühasiblərin işlərinə mane olur. Ən əsası şəffaflıq üçün müəssisələrdə və şirkətlərdə zamanla audit yoxlaması keçirilməsi, eyni zamanda hər hansı baş mühasib vəzifəsindən azad ediləndə, həmin şirkətdə audit yoxlaması keçirib sonra yeni işçi cəlb etmək lazımdır. Bu ən əsası mühasiblərin işlərini daha peşəkar aparmağına əsas verəcək. Problemin həlli üçün Qanunvericilikdə boşluqlar və çətin vergi sistemi tamamən aradan qaldırılmalıdır.

Bunlar kimi müxtəlif sıxıntılar həm mühasiblərin tam zamanını mənasız məşğul edir, həm də ki, vergi sisteminə qarşı rəqib, düşmənçilik fikri yaradır. Lakin vergi və mühasiblər birlikdə fəaliyyət göstərsələr, hər ikisi bir birinə dəstək olarsa bu ölkədəki vergi yığımlarını artırmaqla yanaşı "qara mühasibatlığı "azaldar.

Fikrimcə, vergi orqanları ilə problemlərin daha az yaşanması üçün elektron hesabatlar daha da təkmilləşdirilməli və boşluqlar aradan qaldırılmalıdır.

Düşünürəm ki, universitetlərdə bu ixtisasın praktiki keçirilməsi lazımdır ki, gələcək üçün kadr hazırlığında problem olmasın. Vahid dərs vəsaiti olmamağı da burda problem yaradan faktorlardan biridir. Ali məktəblərdə tədris proqramını inkişaf etdirərək bazara uyğun kadr hazırlamaq lazımdır. Azərbaycanda mühasiblərin peşəkarlıq problemlərinin müəyyən edilməsində əsas rol PMS-nin tədbiqi ilə bağlıdır. Bunun üçün də aşağıdakı problemlər həll edilməlidir.

1. PMS imtahanlarının ciddi və şəffaf formada təşkil etmək

2. PMS imtahan proqramlarına "İdarəetmə uçotu" mövzuları əlavə edilməlidir.

3. "Peşəkar Mühasib Təşkilatları"-na üzv olan mühasiblərin etika kodekslərinə riayət etməsi və müəyyən bal sisteminə uyğun qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır. Hətta ciddi ixtisas pozuntuları olan mühasiblərdən PMS sertifikatı alınmalıdır və ya cəza mexanizmləri olmalıdır. Risk qrupuna aid edilmiş şirkətlərlə işləyən mühasiblərin də bənzər cəzaları olmalıdır.

4. PMS sertifikatı olan mühasiblərin 5 illik müddət ərzində də özlərini inkişaf etdirəcək tədbirlər düşünülməlidir.

5. Mühasiblərin də "Həmkarlar ittifaqı" tipli peşə birliklərini olmalıdır.

6. Audit lisenziyası üçün ilkin tələb kimi PMS sertifikatı tələb oluna bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Altıntaş, T. (2011). Uluslararası muhasebe ve Türkiye'de muhasebe hukuku. Sosyal Bilimler Dergisi, 1, 162–174.
2. Banu Başar, A. (2007). "Muhasebe Mesleğinde Başarı İçin İstenilen Bilgi ve Beceriler İle Muhasebe Eğitiminin Değişen Yüzü" Anadolu Üniversitesi.
3. Çoban Çelikdemir, N. (2019). Türkiye'de Muhasebe Standartları Konusunda Yapılan Tezlerin İncelenmesi, İşletme Araştırmaları Dergisi. 11(1), 325-336.
4. Kavut, L., Adiloğlu, B. ve Baloğlu, G. (2017). Türkiye'de iç denetim üzerine yapılan akademik çalışmalar: 2010-2015 analizi. İstanbul: Türkiye İç Denetim Enstitüsü Yayınları.
5. Özulucan A. (2010). "Muhasebe Meslek Mensuplarının Güncel Sorunları, Uygulamada Karşılaştıkları Yetersizlikler Ve Meslek Odalarından Beklentilerinin Unvanları Ve Mesleki Deneyim Süreleri Yönüyle İncelenmesi: Türküye Genelinde Bir Araştırma", Muhasebe Ve Denetime Bakış Dergisi, 42 s.
6. Talu H. (2001). "Muhasebe Meslekinin Para ve Sermaye Piyasalarındaki Yeri ve Önemi " Muhasebe Denetimi Sempozyomu.
7. Коваль Л.С. (2007). Международные стандарты и теория бухгалтерского учёта. Учебно-методическое пособие / Л.С. Коваль М.: Гелиос АРВ.
8. Dyckman, T.R. and Zeff, S.A. Accounting Research: Past, Present, and Future. ABACUS: A Journal of Accounting, Finance and Business Studies, 2015. 51(4), 511-524.

2021. Volume 5, Number 2 *Pages 117-126*

UOT: 334.724.6

ELEKTRON HÖKUMƏT TƏTBİQLƏRİNİN MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏRƏFLƏRİNİN TƏHLİLİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİNDƏ

İlknur TANRIVERDİ
Bakı Mühəndislik Universiteti
itanriverdi@beu.edu.az
Bakı/AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, dövlət idarəetməsi baxımından da strukturun innovasiya yönümlü dəyişməsini labüd edir. Xüsusilə də, inkişaf etmişölkələrdə demokratiyanı inkişaf etdirən əsas amillərdən biri, "Elektron hökumət"in formalaşdırılması göstərilir. Tədqiqatda, ölkəmiz timsalında "Elektron hökumət"in yaranması,layihələndirilməsi, inkişafı və bu sahədə ortaya çıxan problemlər araşdırılmışdır. Bununla həm dövlət-vətəndaş münasibətlərinin inkişafı, həm də idarəetməyə göstərəcəyi təsirlərin araşdırılması hədəflənməkdədir.

Açarsözlər: innovasiya, elektron hökumət, e-gov, my-gov.

ANALYSIS OF THE POSITIVE AND DISADVANTAGES OF ELECTRONIC GOVERNMENT APPLICATIONS: IN THE AZERBAIJANI EXAMPLE

ABSTRACT

In modern times, the rapid development of information technology necessitates innovation-oriented changes in the structure of public administration. In particular, the formation of e-government is one of the key factors in the development of democracy in developed countries. The study examines the establishment, project, development and challenges of e-government in our country. It aims to study both the development of state-citizen relations and their impact on governance.

Keywords:innovation, e-government, e-gov, my-gov.

АНАЛИЗ ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ И НЕДОСТАТКОВ ПРИЛОЖЕНИЙ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА: НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

В современное время стремительное развитие информационных технологий вызывает необходимость инновационно-ориентированных изменений в структуре государственного управления. В частности, формирование электронного правительства является одним из ключевых факторов развития демократии в развитых странах. В исследовании рассматриваются создание, проектирование, развитие и проблемы электронного правительства в нашей стране. Он направлен на изучение как развития отношений между государством и гражданином, так и их влияния на управление.

Ключевые слова: инновации, электронное правительство, электронное правительство, мое правительство.

GIRIŞ

Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində tətbiq olunan e-Hökumət modeli, ölkəmiz üçün də hər zaman aktual bir məsələ olmuşdur. Günümüzdə Azərbaycanda e-hökumət xidmətləri, "Elektron hökumət" adlanan layihənin tətbiqləri çərçivəsində həyata keçirilir. "Elektron hökumət" layihəsi ilə dövlət qurumlarının fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması, vətəndaş-məmur münasibətlərinin yenidən təşkil edilməsi, daha səmərəli və faydalı dövlət xidmətlərinin göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanda "Elektron hökumət" ideyası , ilk dəfə olaraq "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci

illər)" Dövlət Proqramında yer almışdır[5]. Strategiyanın həyata keçirilməsi məqsədilə, 2004-cü ildə, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi yaradılmışdır. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, bu strategiyanın tətbiqi mövzusunda uyğun olaraq 2005-2008-ci illər (I Dövlət Proqramı) və 2010-2012-ci illər üçün (II Dövlət Proqramı) "Elektron Azərbaycan" Dövlət Proqramlarını hazırlamış və həyata keçirmişdir[6].

"Elektron hökumət" layihəsinin həyata keçirilməsi sahəsində aparılan çalışmalar da, I və II "Elektron Azərbaycan" Dövlət Proqramları və "Azərbaycan Respublikasında "Elektron hökumət"in yaradılması ilə bağlı Fəaliyyət Proqramı (2010-2011)" larına əsaslanır. I "Elektron Azərbaycan" Dövlət Proqramı, daha çox informasiya cəmiyyətinin əsaslarının hazırlanması yönəlsə də, II Proqram, birbaşa elektron dövlətə keçidin sürətləndirilməsi məqsədini daşımışdır.

"Elektron Hökümətin" davamlı inkişafı üçün Azərbaycan Respunlikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında da bu sahədə ardıcıl islahatlar aparılmış və bir sıra vacib Dövlət Proqramları qəbul olunmuşdur. Bu baxımdan, "Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" 23 may 2011-ci il tarixli Fərmanı ilə yeni informasiya texnologiyalarına inteqrasiyanın əsaslı təməli qoyuldu [7].

Bu sahədə atılmış ən önəmli addımlardan biri, 2012-ci ilin Aprel ayında "Elektron hökumət" portalının (Portal) yaradılması və "Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi" publik hüquqi şəxsi formalaşdırılmasıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 14 mart 2018-ci il "Elektron hökumətin inkişafı və rəqəmsal hökumətə keçid ilə bağlı tədbirlər haqqında" fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində yaradılmışdır [8].

TƏDQİQAT METODU

"Elektron Hökumət" - müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dövlət qurumları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi və fiziki şəxslərə, xarici vətəndaşlara, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə informasiya və e-xidmətlərin göstərilməsi prosesidir. Portalın yaradılmasında əsas məqsəd, sosial xidmət təminatında dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan "məsafəni" azaltmaq, həmçinin, bu münasibətləri sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaqdır. Dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, onların sayının və keyfiyyətin artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluğunun yüksəldilməsi bu məqsədə çatmağın vasitələridir.

"Elektron hökumət"in fərqli yönlər baxımından əsas üstünlüklərini aşağıdakı kimi ayırmaq olar.

1. Hökumət üçün ,

a) Müasir texnologiyaların geniş tətbiqi ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artması;

b) Büdcə vəsaitlərinə qənaət edilməsi, dövlət xidmətlərinin göstərilməsi müddəti və xərclərinin azalması;

c) Dövlət orqanlarının vahid informasiya fəzasının formalaşması və təhlükəsizliyinin təmin olunması;

e) Effektiv, şəffaf, nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsinin və yerli özünüidarəetmənin bərqərar olmasıdır.

2. Vətəndaşlar üçün ,

a) Vətəndaşların dövlət idarəçiliyində fəal iştirak etməsi;

b) Vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarının sadələşdirilməsi, daha münasib və çevik formada həyata keçirilməsi;

c) İnformasiya tələbatının dolğun ödənilməsində rahatlıq;

d) Məhdud imkanlı insanların dövlət xidmətlərinə çıxış imkanı əldə etməsidir.

3. Biznes sektoru üçün isə,

a) Dövlət orqanları ilə səmərəli və operativ şəkildə əlaqələrin qurulması, xərclərin azaldılması

b) İqtisadi aktivliyin, rəqabət qabiliyyətinin və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artmasıdır [9].

Azərbaycanda elektron hökumətin texniki infrastrukturu, Estoniyanın "X-road" sistemi əsasında qurulub. "X-road" sistemi, dövlət orqanlarının informasiya sistemlərinin müstəqil və təhlükəsiz şəkildə məlumat mübadiləsini təmin edir. Bu elektron hökümət modelini, Azərbaycan və Estoniya ilə yanaşı, Finlandiya dövləti də,tətbiq etmişdir [4].

2013-cü ilin yanvar ayından "Elektron hökumət" layihəsi ilə bağlı aylıq bülletenlər (sənədlər) hazırlanır. Hər ay nəşr olunan bu bülletenlərdə, ölkədə elektron hökumətin formalaşdırılması ilə bağlı görülən və planlaşdırılan xidmətlər, elektron xidmətlərin sayı, bu xidmətlərdən istifadə yolları və təhlillərin müqayisəli statistikası haqqında məlumat verilir.

Elektron Hökumət Platformasında yaradılan Layihələrə gəlincə isə, onlar aşağıdakı şəkildə qeyd oluna bilər.

Araşdırma metodu olaraq anket araşdırması aparılmış və mövzu ilə əlaqədar mili və beynəlxaq ədəbiyyatlardan da istifadə edərək, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş suallar soruşulmuşdur. Belə ki, 9qapalı(variantlı) və 3 açıq(sərbəst cavablandırma) sualdan və uyğun olaraqda variantlar, "qətiyyən razı deyiləm", "razı deyiləm", "qərarsızam", "razıyam", "tamamilə razıyam" olaraq 5 variant seçilmişdir.

Anketdə istifadə olunan variantlı sualları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik.

1. Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində,"sənəd"əməliyyatları azalmışdır.

2. Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində,göstərilən xidmətlərdəki keyfiyyət yüksəlmişdir.

3. Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində, 7 gün 24 saat xidmət verilməkdədir.

4. Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində, məlumatlara daha asan əlçatanlıq təmin olunmuşdur.

5. Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində, xidmət prosesindəki səmərəlilik artmışdır.

6.Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində xidmətlərin əlçatanlığında bərabərlik təmin olunmuşdur.

7. e-Hökümət layihələri şəffaf dövlət düşüncəsini formalaşdırır.

8. Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində vətəndaşlarla, dövlət qurumları arasında daha rahat məlumat mübadiləsi təmin olunmuşdur.

9. Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində bir sıra əməliyyatlar (ödəmələr, növbə sistemi və s.) dövlət qurumlarına getmədən evdən həll ediləbilir və buda, öz növbəsində vətəndaşların işini asanlaşdırır.

Anketdə istifadə olunan açıq (sərbəst cavablandırma) sualları isə aşağıdakı kimi sıralamaq olar.

1. e-Hökümət tətbiqlərinin sizə verdiyi əsas üstünlük nədir?
2. e-Hökümətin daha çox hansı xidmətlərindən istifadə edirsiniz?
3.e-Hökumət layihələrindənistifadə zamanı qarşılaşdığınızproblemlər nələrdir?

TƏDQİQAT İŞİNİN MÜZAKİRƏSİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Anketdə soruşulan qapalı (variantlı) v suallar üzrə verilən cavabların statistik göstəriciləri (faiz nisbəti olaraq), sırasıyla uyğun olaraq aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Qrafik 1. "Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində "sənəd"əməliyyatları azalmışdır." sualının cavablarının statikstik göstəriciləri.

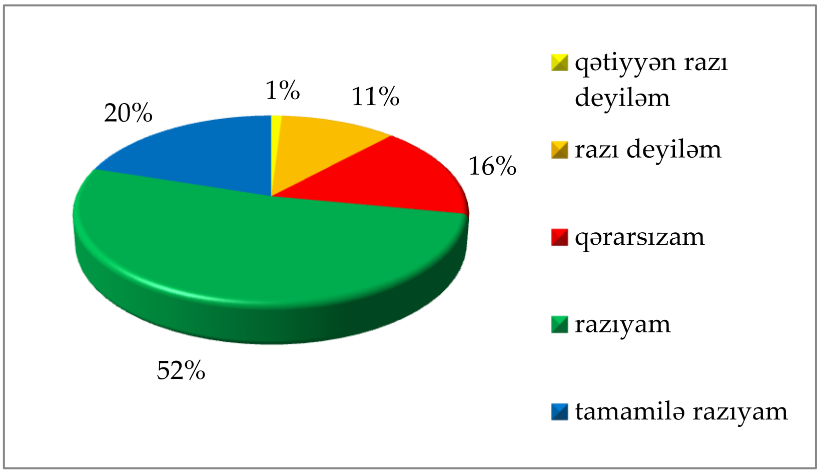

Yuxarıdakı qrafikdən də göründüyü kimi respondentlərin 1%-i "qətiyyən razı deyiləm", 11%-i "razı deyiləm", 16%-i "qərarsızam", 52%-i "razıyam", 20%-i "tamamilə razıyam" cavabını vermişdilər. Nəticələr, dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində 72% -lik nəticə ilə "sənəd" əməliyyatlarının azaldığını göstərməkdədir.

Qrafik 2. "Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində göstərilən xidmətlərdəki keyfiyyət yüksəlmişdir". sualının cavablarının statikstik göstəriciləri.

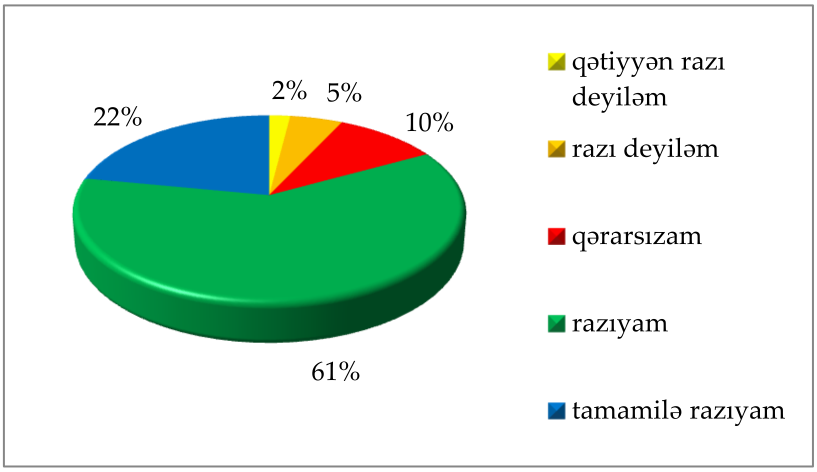

Qrafikdən də göründüyü kimi respondentlərin 2%-i "qətiyyən razı deyiləm", 5%-i "razı deyiləm", 10%-i "qərarsızam", 61%-i "razıyam", 22%-i "tamamilə razıyam" cavabını vermişdilər. Yəni cavablandıranlar, dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində xidmətlərdəki keyfiyyətin yüksəldiyi yönündən müsbət düşüncədədirlər.

Qrafik 3. "Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində 7 gün 24 saat xidmət verilməkdədir." sualının cavablarının statikstik göstəriciləri.

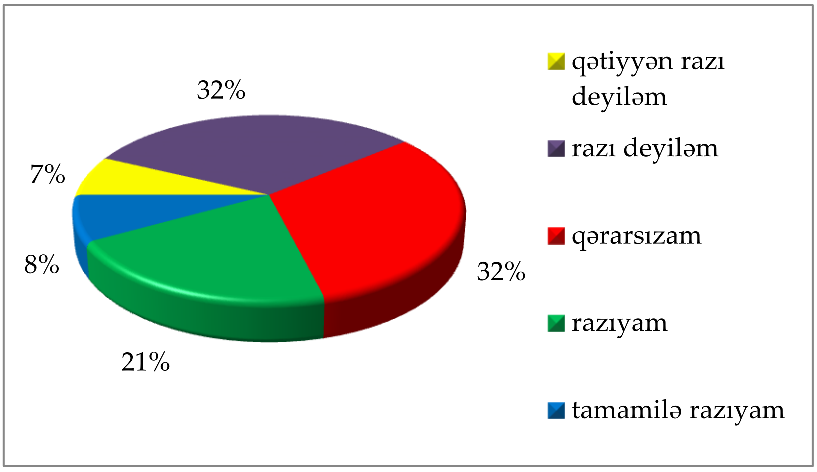

Qrafikdən də göründüyü kimi respondentlərin 32%-i qərarsız qalmış, 39%-i mənfi yəni "qətiyyən razı deyiləm" + "razı deyiləm", 29%-i isə müsbət yəni, "razıyam" + "tamamilə razıyam" cavabını vermişdilər. Nəticələrə baxsaq, e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində dövlət sektorunda, 7 gün 24 saat xidmət göstərilməsinin tam olaraq təmin olunmadığını deyə bilərik.

Qrafik 4."Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində məlumatlara daha asan əlçatanlıq təmin olunur." sualının cavablarının statikstik göstəriciləri.

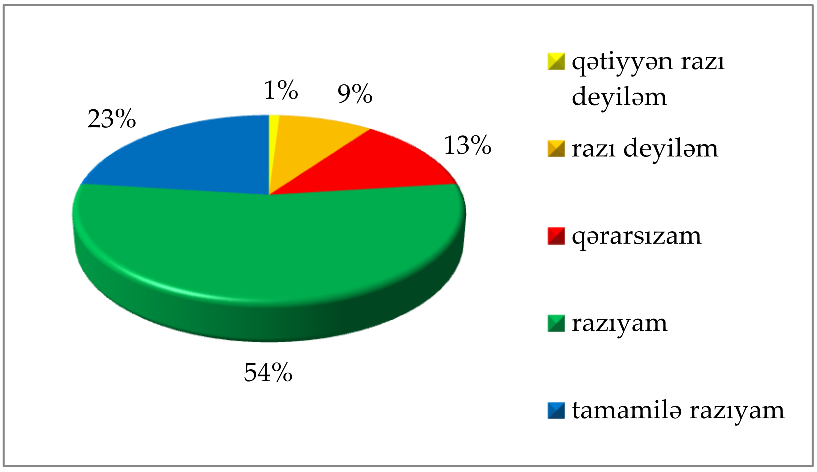

Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində məlumatlara daha asan əlçatanlıq təmin olunması sualına, cavablandıranlar ümumi olaraq müsbət cavab vermişlər. Belə ki, respondentlərin 1%-i "qətiyyən razı deyiləm", 9%-i "razı deyiləm", 13%-i "qərarsızam" cavabı verərkən, 54%-i "razıyam", 23%-i isə, "tamamilə razıyam" cavabını vermişlər.

Qrafik 5.“Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində xidmət prosesindəki səmərəlilik artmışdır.” sualının cavablarının statikstik göstəriciləri.

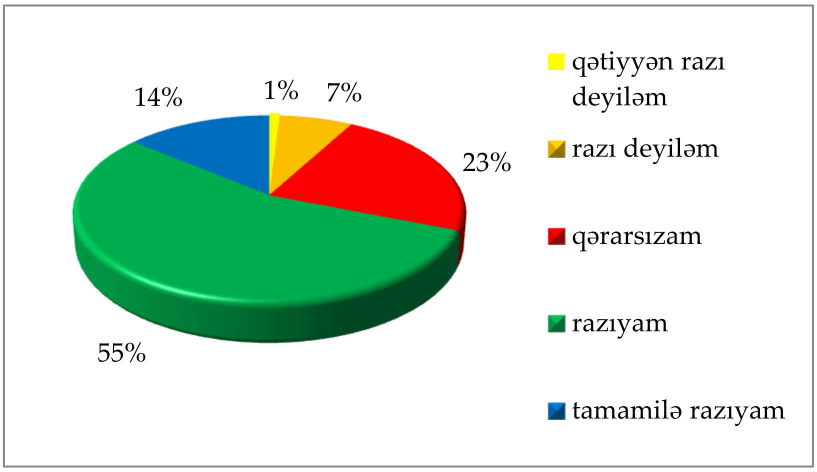

Bu suala verilən cavabların faiz nisbətlərinə nəzər salsaq, görə bilərik ki, respondentlərin 50%-dən çoxu, yəni 69%-i müsbət (“razıyam” + “tamamilə razıyam”) cavabını vermişlər. Respondentlərin cəmi 8%-i mənfi, yəni, “qətiyyən razı deyiləm” + “razı deyiləm” cavabını, 23%-i isə, “qərarsızam” cavabını vermişlər.

Qrafik 6. “Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində xidmətlərin əlçatanlığında bərabərlik təmin olunmuşdur.” sualının cavablarının statikstik göstəriciləri.

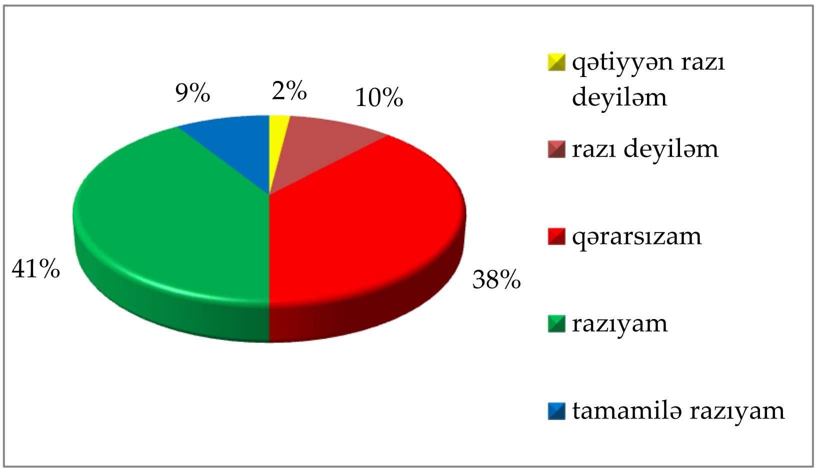

"Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində xidmətlərin əlçatanlığında bərabərlik təmin olunmuşdur." sualına cavabların faiz paylanmasına nəzər saldıqda, iştirakçıların yarısının (50%) e-hökumət xidmətlərinə çıxışda bərabər imkanlar yaratdığını düşündükləri müşahidə olunur. Digər dəyişənlərlə müqayisədə, bu fikir haqqında müsbət düşünən insanların nisbəti aşağıdır. Bir sözlə, iştirakçılar hələ də hesab edirlər ki, imkan bərabərliyinə nail olunmayıb. Qalan 50% respondentdən 12%-i mənfi cavab vermiş (“qətiyyən razı deyiləm” + “razı deyiləm”), 38 %-i isə "Qərarsız" qaldıqlarını bildirib.

Qrafik 7. "e-Hökümət layihələri şəffaf dövlət düşüncəsini formalaşdırır." sualının cavablarının statikstik göstəriciləri.

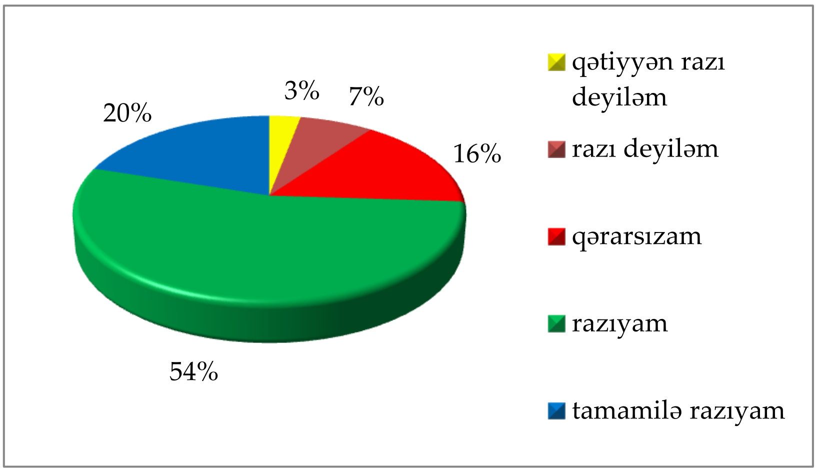

Anketin 7-ci sualında, e-Hökumət layihələrinin tətbiqi nəticəsində vətəndaşlarda şəffaf dövlət düşüncəsinin formalaşıb-formalaşmadığı ölçülüb. Statistik nəticələr göstərir ki, respondentlərin əksəriyyəti (74%) hesab edir ki, e-hökumət layihələrinin tətbiqi şəffaf dövlət düşüncəsini formalaşdırır. Qalan iştirakçıların 3%-i "qətiyyən razı deyiləm" cavabını, 7%-i "razı deyiləm" cavabını, 16%-i isə "qərarsızam" cavabını verib.

Qrafik 8. "Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində vətəndaşlarla, dövlət qurumları arasında daha rahat məlumat mübadiləsi təmin olunur." sualının cavablarının statikstik göstəriciləri.

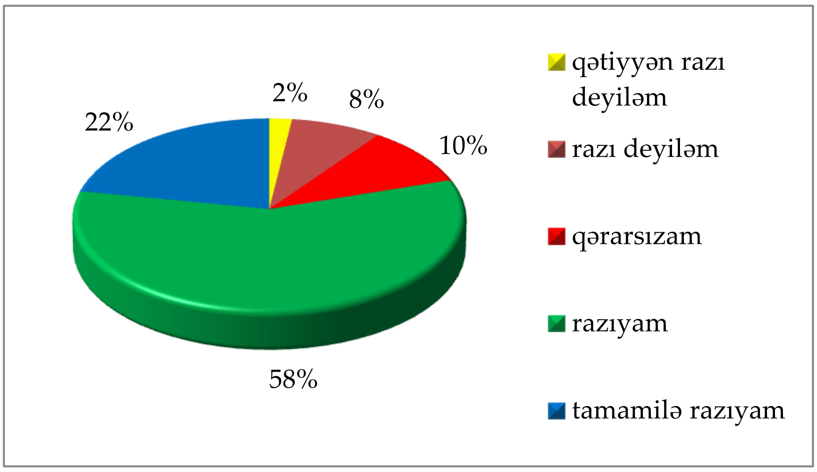

Anketdə ən çox müsbət cavab alınan bu suala, sorğuda iştirak edənlərin 2%-i, "qətiyyən razı deyiləm", 8%-i "razı deyiləm", 10%-i "qərarsızam" cavabını verərkən, 58%-i "razıyam", 22%-i isə "tamamilə razıyam" cavabını verib. Bir sözlə, respondentlərin 80%-i bu suala müsbət cavab verib. Buna səbəb, e-hökumət tətbiqləri nəticəsində, iştirakçılar, vətəndaşolaraq müraciət etmək istədikləri qurumlara getmədən, evlərindən və ya ofislərindən internet vasitəsilə müraciət edə bilirlər və yenə eyni şəkildə müraciətlərinə, aidiyyəti qurumlara getmədən, internet vasitəsilə cavab ala bilirlər.

Qrafik 9. "Dövlət sektorunda e-Hökümət layihələrinin tətbiqi nəticəsində bir sıra əməliyyatlar (ödəmələr, növbə sistemi və s.) dövlət qurumlarına getmədən evdən həll ediləbilir və bu da, öz növbəsində vətəndaşların işini asanlaşdırır." sualının cavablarının statikstik göstəriciləri.

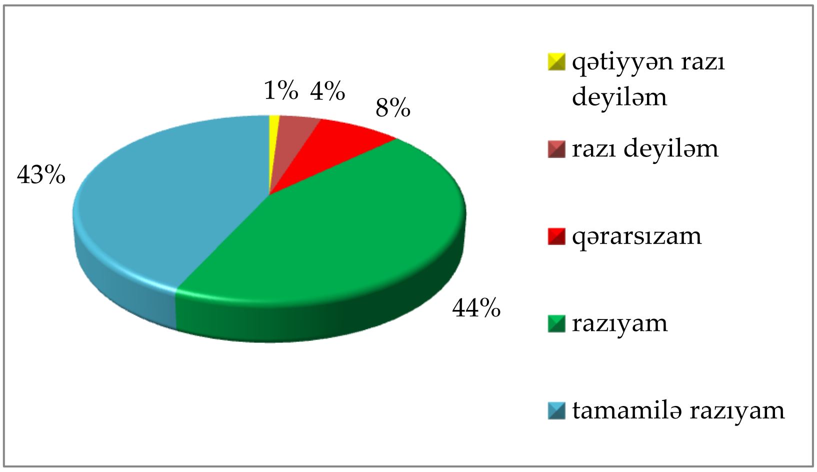

Respondentlərin 87%-i bu suala müsbət cavab verib ("razıyam" + "tamamilə razıyam"). Yalnız 5%-i mənfi cavab vermiş ("razı deyiləm" + "qətiyyən razı deyiləm"), 8% isə suala qərarsız olduqlarını bildirmişlər. Sorğunun 9-cu sualının belə müsbət cavablandırılmasının səbəbi həqiqətən də, e-Hökumət layihələri nəticəsində, vətəndaşlar əvvəlki kimi bürokratik proseslərə çox vaxt sərf etmir, yəni vaxtlarına qənaət edir və dövlət qurumlarından bu xidmətləriqısa müddətdə ala bilirlər.

Anketdə soruşulan açıq (sərbəst cavablandırmalı) suallar üzrə verilən cavabların statistik göstəricilərini (faiz nisbəti olaraq), aşağıdakı kimi sıralaya bilərik.

Sual 1. "e-Hökümət tətbiqlərinin sizə verdiyi əsas üstünlük nədir?"sualına verilən cavabları ümumiləşdirib qrafik şəklində Qrafik 9-dakı kimi göstərə bilərik.

Qrafik 9. e-Hökümət tətbiqlərinin vətəndaşlara verdiyi əsas üstünlüklərinstatistik göstəriciləri.

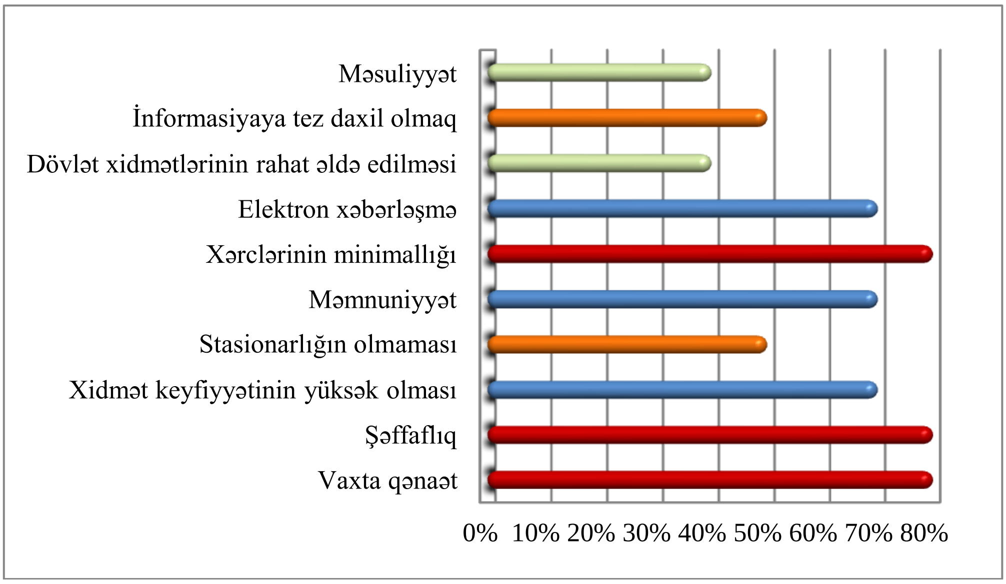

Bu sualla bağlı diqqət edilməsi vacib nüanslardan biri də, müsahibədə iştirak edənlərin əksəriyyəti, e-Hökumət praktikasının təktərəfli yox, həm vətəndaşlara, həm qurumlara, həm də dövlət məmurlarına bir sıra faydalar verdiyini düşünürdülər. Qurumların, e-Hökumət layihə-

lərinin tətbiqlərinin əldə etdiyi faydalar (sıralama) siyahısına nəzər salsaq, demək olar ki, Azərbaycan dövləti, e-Hökumət layihələrini həyata keçirməkdə qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olur.

Sual 2. "e-Hökümətin daha çox hansı xidmətlərindən istifadə edirsiniz?" sualına verilən cavabları xidmətlər şəklində ümumiləşdirsək, aşağıdakı kimi sıralaya bilərik.

Qrafik 10. Vətəndaşların e-Hökümət xidmətlərindən istifadəsi üzrə statistikası.

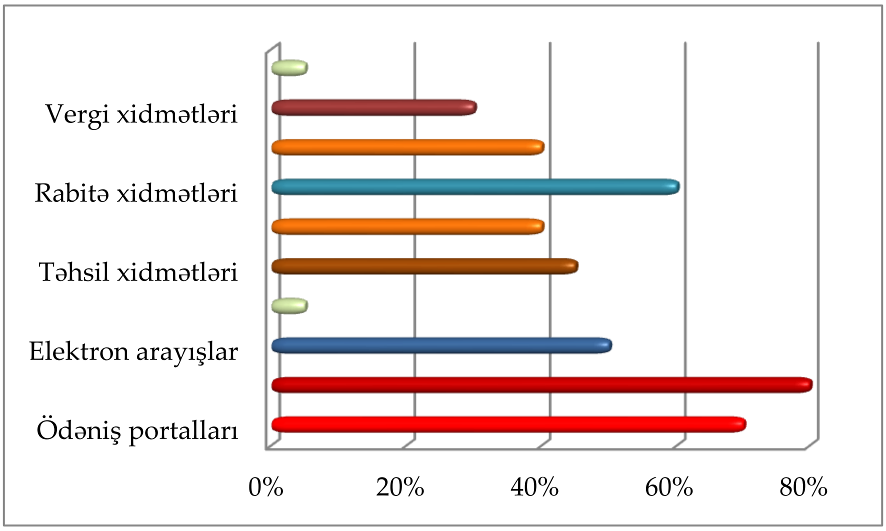

Qrafik 10-dan da göründüyü kimi, respodentlərin ümumi statistikası onu göstərir ki, vətəndaşlar əsasən, "rabitə xidmətlərindən", "ödəniş portallarından", "təhsil xidmətlərindən" , "növbə sistemlərindən"və "vergi xidmətlərindən" daha çox istifadə edirlər. Digər tərəfdən isə, vətəndaşların, "səhiyyə xidmətlərindən", "elektron arayış xidmətlərindən", "gömrük", "hüquqi xidmətlər" və "sosial müdafiə" xidmətlərindən digərlərinə nisbətdə daha az istifadə etdiklərinin şahidi oluruq.

Sual 3."e-Hökumət layihələrindən istifadə zamanı qarşılaşdığınız maneələr nələrdir?" sualına verilən cavabları faiz nisbətinə görə ümumiləşdirsək, aşağıdakı Qrafik 11-də ki kimi göstərə bilərik.

Qrafik 11. e-Hökumət layihələrindən istifadə zamanı vətəndaşların qarşılaşdığıəsas problemlərin statistikası.

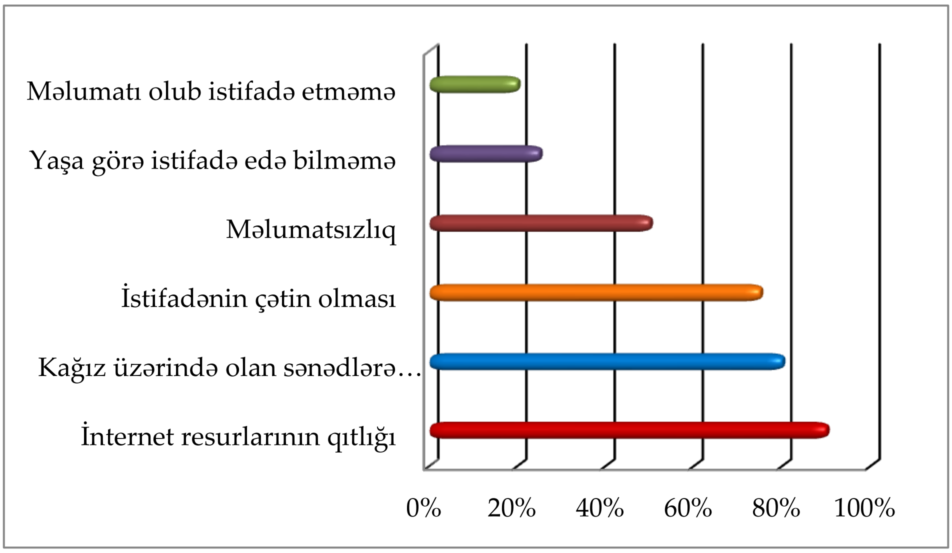

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ümumilikdə "Elektron hökumət" ilə, ənənəvi(klassik) dövləti müqayisə etsək, aşağıdakı fərqlilikləri göstərmək olar. Klassik dövlətdə, kağız vasitəsilə xəbərləşmə əsas vasitə idisə, elektron hökümətdə xəbərləşmə elektronik xəbərləşməyə keçmişdir. Struktur baxımından klassik dövlətdə iyerarxik struktur mövcud idisə, elektron hökümətə keçid etdikdən sonra, üfüqi və koordinasiyalı şəbəkə strukturuna keçilmişdir. Klassik dövlətdə mövcud olan nəğd pul köçürmələri, yüksək maliyyə xərcləri, məmurun cavablaması, məmurun köməyi, məmur nəzarəti ilə yoxlanış kimi önəmli faktorlar, elektron hökümətə keçid zamanı özünü uyğun olaraq, elektronik maliyyə transferi, minimum maliyyə xərcləri, avtomatik elektron məktub (onlayn xətt), onlayn müştəri xidmətləri (təlimatlar) və avtomatik yoxlama mexanizması ilə əvəz etmişdir.

Elektron hökumət tətbiqlərinin ölkəmizdəki əsasproblemlərinə,əhalinin böyük hissəsinin xidmətlərbarəsində xəbərsiz olması,bəzi dövlət müəssisələrinin elektron hökumət yeniliklərindən və xidmətlərindən istifadə etməməsi səbəbindən əhalinin də qarşılıqlı istifadə edə bilməmələri,daha sonra, internetsiz ərazilərdə elektron xidmətlərdən istifadənin qeyri-mümkün olması kimi problemləri göstərmək olar.

Elektron hökumətin məlumatlandırmasının təhsilin ən aşağı pilləsindən yəni,orta məktəblərdən başladılmasını və istifadəsinin də orta məktəblərdən həyata keçirilməsini təmin etmək, müəyyən məlumatları yüklədikdən sonra artıq "offline" rejimdə də istifadəni təmin etmək, dövlət müəssisələrində elektron hökumət xidmətlərini nəzarətə götürmək və qarşılıqlı elektron mübadiləni tənzimləmək kimi təklifləri irəli sürmək olar.

İSTİNAD ƏDƏBİYYATI

1. Bağırzade M.M., Azerbaycanda e-devlet, Magistr disertasiya işi, İstanbul. 2009, 70 s.
2. Hacıyev Ş., Dayanıqlı inkişafın Heydər Əliyev modeli, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, Bakı. 2009, 93 s.
3. Mahmudova B.H., "Elekrton hökümət və onun yaradılmasının iqtisadi əsaslarının təhlili", Magistr disertasiya işi, Bakı. 2016, 90 s.
4. Muradov M., Səfərəliyeva R., Ağayev Y., və Gurbatov N., "Azərbaycanda elektron hökumət infrastrukturunun və elektron xidmətlərin monitorinqi və qiymətləndirməsi" üzrə hesabat, Bakı, 2004
5. "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" (http://www.e-qanun.az/framework/1969)
6. "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010 - 2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı" (http://www.e-qanun.az/framework/19936)
7. "Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, (http://www.e-qanun.az/framework/35496)
8. "Elektron hökumətin inkişafı və rəqəmsal hökumətə keçid ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı" , (https://president.az/articles/27423)
9. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi rəsmi saytı, "Elektron hökumət" layihəsi, (https://mincom.gov.az/az/view/pages/57)

JOURNAL OF BAKU ENGINEERING UNIVERSITY- ECONOMICS AND ADMINISTRATION
2021. Volume 5, Number 2 *Pages 127-135*

UOT:331.556;314.7

BEYNƏLXALQ MİQRASİYA VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Gunay GULIYEVA
Baku Engineering University
Baku/Azerbaijan
guquliyeva1@beu.edu.az

XÜLASƏ

Son zamanlar əhalinin miqrasiyası artmaqdadır və bu hərəkətlərin beynəlxalq münasibətlərə əhəmiyyətli təsiri vardır. Aydındır ki, biz böyüməkdə olan bir fenomen ilə üz-üzəyik, hansı ki tədqiqatçılar bunları beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq miqrasiya anlayışlarına daxil etməlidirlər. Beynəlxalq miqrasiyaya nəzəri yanaşmalarda dövlətlərin və onların arasındakı münasibətlərin əhali axınına təsirinə az yer ayrılmaqdadır. Dövlət fəaliyyətinin əhali hərəkətlərini necə şəkilləndirdiyi, nə zaman belə hərəkətlərin münaqişələrə,nə zaman isə əməkdaşlığa apardığı, dövlətlərin əhali axınına təsir etmək üçün daxili siyasətlərində nələr etdikləri az diqqət alan suallardandır.

Bu məqalədə beynəlxalq miqrasiya və beynəlxalqmünasibətlərarasındakı əlaqəni izah etmək üçün üç teorem təklif olunmuşdur. Bu teoremlərin izahından əvvəl ilkin olaraq neoklassik iqtisadi fikirlə əlaqəli olduğu üçün suverinlik konsepsiyasını nəzərə almaqla bu məsələlərdən bəhs edilmişdir. Lakin beynəlxalq miqrasiya nəzəri cəhətdən izah edilirkən yalnız iqtisadi faktorlardan istifadə etmək düzgün deyil. Buna görə də məqalənin məqsədi beynəlxalq miqrasiya və beynəlxalq münasibətlər arasında əlaqəni izah edərkən onların bir-birlərinə təsirlərini, ölkəyə giriş-çıxış qaydalarının miqrasiya axınına və miqrantların gəldikləri və yaşadıqların ölkələrin siyasətinə təsirlərini araşdırmaqdır və bunlar gələcək araşdırmalar üçün başlanğıc rolunu oynayacaqdır.

Açar sözlər: beynəlxalq miqrasiya, beynəlxalq münasibətlər, ölkəyə giriş-çıxış qaydaları, miqrant axını, beynəlxalq miqrasiya nəzəriyyələri.

INTERNATIONAL MIGRATION AND INTERNATIONAL RELATIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS

ABSTACT

Recently, population migration is increasing, and these movements have a significant impact on international relations. Clearly, we are facing a growing phenomenon that researchers need to incorporate into the concepts of international relations and international migration. In theoretical approaches to international migration, little attention is paid to the impact of states and relations between them on population flows. How state activity shapes population movements, when such actions lead to conflict and when to cooperation, and what states do in their domestic policies to influence population flows are among the less important questions.

This article proposes three theorems to explain the relationship between international migration and international relations. Before explaining these theorems, these issues were discussed, taking into account the concept of sovereignty, as they were initially related to neoclassical economic thought. However, it is not correct to use only economic factors when explaining international migration theoretically. Therefore, the purpose of the article is to explain the relationship between international migration and international relations, their effects on each other, the impact of entry and exit rules on migration flows and the policy of countries of origin and countries of residence of migrants, which will serve as a starting point for future research.

Key words: International migration, international relations, entry and exit rules, migrant flows, international migration theories.

МЕЖДУНАРОДНАЯ МИГРАЦИЯ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ

В последнее время увеличивается миграция населения, и эти перемещения оказывают существенное влияние на международные отношения. Ясно, что мы сталкиваемся с растущим явлением, которое исследователям необходимо включить в концепции международных отношений и международной миграции. В теоретических подходах к международной миграции мало внимания уделяется влиянию государств и отношений между ними на потоки населения. Как деятельность государства формирует движение населения,

когда такие действия приводят к конфликту, а когда к сотрудничеству, и что государства делают в своей внутренней политике, чтобы влиять на потоки населения, относятся к менее важным вопросам.

В этой статье предлагаются три теоремы для объяснения взаимосвязи между международной миграцией и международными отношениями. Прежде чем объяснять эти теоремы, эти вопросы обсуждались с учетом концепции суверенитета, поскольку изначально они относились к неоклассической экономической мысли. Однако при теоретическом объяснении международной миграции неправильно использовать только экономические факторы. Поэтому цель статьи состоит в том, чтобы объяснить взаимосвязь между международной миграцией и международными отношениями, их влияние друг на друга, влияние правил въезда и выезда на миграционные потоки и политику стран происхождения и стран проживания мигрантов, которая послужит отправной точкой для будущих исследований.

Ключевые слова: международная миграция, международные отношения, правила въезда и выезда, миграционные потоки, теории международной миграции.

Giriş

Bu günlərdə İnkişaf Etməkdə Olan {lkələrdən İnkişaf Etməkdə olan Ölkələrə və İnkişaf Etməkdə olan Ölkələr öz aralarında əhalinin hərəkətlərinin beynəlxalq münasibətlərə əhəmiyyətli təsiri vardır. Demək olar ki hər gün mətbuatda bu haqda məruzələrə rast gəlinir. Aydındır ki, biz böyüməkdə olan bir fenomen ilə üz-üzəyik, hansı ki tədqiqatçılar bunları beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq miqrasiya anlayışlarına daxil etməlidirlər. Beynəlxalq miqrasiya nəzəriyyələri dövlət müdaxiləsinə çox az diqqət çəkirlər, yalnız qaçqın ifadəsi beynəlxalq münaqişələrin nəticəsi kimi izah edilmişdir. Dövlət fəaliyyətinin əhali hərəkətlərini necə şəkilləndirdiyi, nə zaman belə hərəkətlərin münaqişələrə nə zaman isə əməkdaşlığa apardığı, dövlətlərin əhali axınına təsir etmək üçün daxili siyasətlərində nələr etdikləri az diqqət alan suallardandır.

Tədqiqata başlamazdan əvvəl üç teorem təklif edərək və onları gücləndirəcək fikirlərin izahını veriləcək:

İlk teorem budur ki dövlətlərin beynəlxalq miqrasiyaya qarşı fəaliyyət və ya fəaliyyətsizliyi onlar arasında münasibətlərə təsir edir. Nəticə tez-tez konfliktlə nəticələnsə də, lakin bəzi şərtlər altında hökümətlər arasında məsləhətləşmə və əməkdaşlıqla da nəticlənə bilər.

İkinci teorem dövlətlər yaratdıqları ölkəyə daxil olma və ya çıxış qaydaları beynəlxalq miqrasiyaya təsir edir. Bu teoremin nəticəsi odur ki, bu qaydalar dövlətlər arasında münasibətlərdən təsirlənir. Beynəlxalq əhali hərəkətinə münasibətdə hansi siyasəti izləməli olduqlarını dövlətlər başqa dövlətlərin fəaliyyəti əsasında formalaşdırırlar.

Üçüncü teorem budur ki, beynəlxalq miqrantlar yaşadıqları olkədə siyasi gücə çevrilirlər. Yaşadıqları və gəldikləri ölkənin siyasətinə münasibətləri bu ölkələrin daxili siyasətində və göndərən və qəbul edən ölkələrin siyasətində münasib faktora çevrilir [13].

Mən ilkin olaraq neoklassik iqtisadi fikirlə əlaqəli olduğu üçün suverinlik konsepsiyasını nəzərə almaqla bu məsələlərdən bəhs edilməlidir. Bura kimi iki sadə mühakimə yürüdülmüşdür. Biri odur ki, suverinlik anlayışı beynəlxalq miqrasiya təsirdə dövlətin rolunu aydınlaşdırmaqda mərkəzi rol oynayır. İkincisi isə əksinə olaraq bir çox hallarda dövlət suverenliyi aşınmaya məruz qalır və biz beynəlxalq miqrasiya və beynəlxalq münasibətlər arasında əlaqəni başa düşmək üçün bunun niyə və necə baş verdiyini anlamalıyıq.

Severenlik və neoklassik iqtisadi liberalizm

Suveren dövləti formalaşdıran amilləri aşkar etmək çətin olsa da, bir tərəfdən burda ümumdünyavi anlaşma var: dövlətin kimin ölkəyə girmək və kimin vətəndaş olmaq hüququ-

nun olmasını müəyyən etməkdə ekskluziv muxtariyyəti var. Bir ölkə ki digər ölkənin müstəmləkə qaydaları buna qərar verir suveren ola bilməz. Müstəmləkə qüvvələri yalnız kimin daxil olmasına qərar vermir, həmçinin kimin daimi məskunlaşmasını və müqavilələi işçi qüvvəsinin ölkəyə girişinə də qərar verir.

Neoklassik iqtisadi liberallar hamının faydalanmasını təmin etmək məqsədi ilə resursların səmərəli bölüşdürülməsi üçün azad ticarət və kapitalın azad axınını müdafiə etdikləri halda, heç bir liberal insanların maneəsiz axınını müdafiə etməmişdir [3]. Aydındır ki səbəb istehsalın digər faktorları kimi insan axınının da maneəsiz olmasının resursların səmərəli istifadəsinə gətirib çıxarmayacağı deyil. Bir dünyada ki tələbin böyük olduğu yerə işçi qüvvəsinin azad hərəkəti sərhədsiz tələb və təklifin qarşılanması iqtisadi cəhətdən daha səmərəli olar,lakin bu artıq suveren dövlətlərin dünyası olmaz.

Belə ki, hətta ən həvəsli neoklassik iqtisadçı insanların hərəkətinə münasibətdə resursların səmərəli istifadəsindən başqa mülahizələrin olduğunu bilir. İmiqrasiyada dövlət nəzarətinin olmadığı təqdirdə bir ölkə digər ölkəni müstəmləkəçilik vasitəsi ilə asanlıqla işğal edə bilər. Əgər 35 milyon çalışqan çinli Birmada yaşamaq icazəsi alsa Birma iqtisadiyyatı çox yaxşı inkişaf edə bilər və birmalılar iqtisadi cəhətdən qazanmış olarlar. Lakin Birma artıq Birma olmaz. Birmalılar onların milli adətlərini qoruyub saxlaya bilməz və onlar öz dövlətləri üzərində nəzarəti itirər.

Dövlət idarə edənlərin dövlətin milli mənsubiyyətini və dəyərlərini, həmçinin siyasi təşkilatlar üzərində nəzarəti qoruyub saxlamaq üçün açıq girişi istisna edir. Ölkələr əhalisinin yaxın etnik qohumluğu olan əhali ilə açıq girişi təklif edir. Belə ki, Çin Xalq Respublikası viyetnamlı qaçqınların ölkədən çıxarılmasına qərar vermişdir, Hindistan Pakistan və Banqladeşdən hindusların ölkəyə qəbul edib, İzrail Geri Qayıtma Qanunları altında (Law of Return) yəhudilər bütün dünyadan qıbul edir, Fransa Əlcəzairdən Avropa mənşəli əhaliyə (pieds-noirs) qapılarını açıb, Körfəz Əməkdaşlıq Şurasının üzvləri (Fars körfəzinin qərb sahillərində yerləşən ərəb ölkələri) bir dövlətdən digər dövlətə azad hərəkətinə icazə verir, və 1920-ci illərdə Yunanıstan Türkiyədən etnik yunanlara qapılarını açmışdır. Ölkələr həmçinin tarixi bağlarının olduğu və öhdəlilələri və vəzifələri olan ölkələrdən əhalinin gəlişinə icazə verirlər. Məsələn Birləşmiş Ştatlar Vyetnamdan, Niderland Timordan, Birləşmiş Krallıq hindistanlıları Şərqi Afrikadan qəbul edir. Avropa İqtisadi Birliyinin üzv ölkələrin vətəndaşlarının azad hərəkatı qərarı ümumi Avropa mədəniyyətinin yaradılmasında tarixi bir addımdır [2,13].

Birləşmiş Ştatlar azsaylı dövlətlərdəndir ki, onlar üçün ölkəyə giriş təyinediciləri təhsil və peşə ilə əvəz edilmişdir. Həqiqətdir ki, Avropa İttifaqı və Körfəz ölkələri də işçi qüvvəsinin sərbəst axınını asanlaşdırıb lakin onlar iş üçün icazə və vətəndaşlıq qaydalarını fərqləndirirlər.

Bütün bunlar göstərir ki ölkəyə giriş qaydaları çox az iqtisadi faktorlardan təsirlənmişdir hətta azad ticarət, kapital və texnologiya axınına açıq olan ölkələr belə. Millətin öz milli mənsubiyyətinə və digər xalqlara münasibətinə necə tərif verməsi ölkəyə giriş qaydalarına və işçi qüvvəsinə olan tələbata hökumətin cavabına təsir edir.

Giriş qaydaları

Dövlətlər nəzərə çarpacaq dərəcədə giriş qaydalarına görə bir-birindən fərqlənir. Geniş mənada biz 5 tip qaydaları təqdim edə bilərik: [11]

1. Məhdudiyyətsiz giriş qaydaları. Baxmayaraq ki heç bir dövlət azad şəkildə hər kəs üçün girişə icazə vemir, bəzi dövlətlər qonşu ölkə vətəndaşlarına məhdudiyyətsiz girişi təmin edir.

Məsələn bir etnik qrup azad şəkildə geri və irəli hərəkətə icazə verilir, tarixi olaraq belə bir hal Əfqanıstan və Pakistan arasında paştun dilli qəbilələrin sərhəddi keçmələri olmuşdur.

2. Təşviqedici giriş qaydaları. Ölkələr əhalisinin sayını artırmaq cəhdi ilə və ya müvəqqəti işçi qüvvəsinə olan tələbatı qarşılamaq məqsədi ilə ölkəyə girişi təşviq edə bilərlər. Məsələn 20-ci əsrin əvvəllərində Avstraliya və Yeni Zenlandiya kimi. 1950-1960-cı illərdə Avropa ölkələri Türkiyədən miqrant axtarışında idilər. Həmçinin 1970- ci və 1980-ci illərin əvvəllərində neft istehsal edən Fars körfəzi ölkələri Ərəb və Asia ölkələrindən işçi qüvvəsini cəlb edirdilər. İsrail milli ideologiyasına əsasən Yəhudi dövləti yaratmaq məqsədi ilə harda yaşamaqlarından asılı olmayaraq yəhudilərin immiqrasiyasını təşviq edirdilər.

3. Seçmə giriş qaydaları. Bir çox ölkələr miqrant gəlişini aktiv təşviq etməsələr də seçmə şəklində miqrant qəbulunu həyata keçirirlər. Onlar, ailə birləşmələrinə bəzi sahələrdə işçi qüvvəsinin gəlməsinə, xarakterinə və sayına limit qoymaqla qaçqınların axınına icazə verə bilərlər.

4. Arzuolunmaz giriş qaydaları. Bəzi ölkələr qeyri-qanuni miqrant axının qarşısını almaq üçün qanunu olaraq bu cür girişlərə qadağa qoyur. Nəticə olaraq miqrant əhali leqal qurumlar tərəfindən qorumasız və hətta təcavüzə məruz qalırlar.

5. Qadağa olunmuş giriş qaydaları. Bir çox ölkələr immiqrasiyanı məhdudlaşdırdıqları halda çox az sayda ölkələr (məs., yaponiya) uzun müddətli ölkəyə girişləri və vətəndaşlıq almaq qaydalarını demək olaraq mümkünsüz edirlər.

Çıxış qaydaları

Biz həmçinin çıxışın da beş tipini müəyyən edə bilərik [11].

1. Qadağa olunmuş çıxış qaydalar. Suveren dövlətlərin giriş qaydaları olduğu kimi, dövlətlər digər dövlətlərin də belə qaydaları olduqlarını tanıyır hökümətlərin çıxış qaydalarını suverenlik axtarışına qarşı bənzərsiz baxışları var. Demokratik dövlətlər vətəndaşlıq anlayışına tərk etmək hüququnun da daxil olduğunu nəzərə alır. Lakin totalitar dövlətlər öz vətəndaşlarına bu hüquqları vermirlər. Bu səbəbdən İnsan hüquqları üzrə Helsinki bəyannaməsi və Birləşmiş Millətlər Bəyannamələri vətəndaşların ölkəni tərk etmək hüququ olduğunu bəyan edir.

2. Seçmə ölkədən çıxış qaydaları. Hökümətlər seçmə olaraq bir qrup vətəndaşa tərk etmək hüququ verə bilərlər. Onlar xüsusi bacarıqları olan əhalinin çıxışını məhdudlaşdıra bilərlər. Məsələn Misir həkimlərin ölkədən çıxışını məhdudlaşdırdığı kimi.

3. İcazə verən çıxış qaydalar. Bəzi ölkələr açıq şəkildə vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirdiyi təqdirdə ölkəni tərk etməyə icazə verirlər (məsələn, qanuna zidd hərəkət sərgiləməyib-lərsə, vergiləri ödəyirlərsə və s.). Qərbi demokratik dövlətlər bəzi tənzimləmələr olduğu halda çıxış hüququnun vətəndaşların fundamental hüuquları olduğuna riyayət edirlər.

4. Ölkədən çıxışı təşviq etmək. Hökumətlər işsizliyi azaltmaq və pul köçürmələrinin (remittance) artırmaq üçün vətəndaşların ölkədən çıxışını həvəsləndirə bilərlər. Bəzi ölkələr xaricdə iş tapmaq üçün təhsil proqramları açırlar. Şri-lanka, Pakistan, Banqladeş və Hindistan vətəşdaşların ölkədən getməsini təşviq edirlər. Həmçinin bir zamanlar Türkiyənin immiqrantların Almaniyaya, Əlcəzair immiqrantların Fransaya axınını təşviq edirdi.

5. Ölkədən qovulanlar. Hökumətlər bəzi vətəndaşları ölkədən qova bilərlər. Onlar həmçinin qalacaqları təqdirdə onları təhlükəsizlikləri ilə və ya gəlirləri ilə hədələyə bilərlər. Belə

qruplar dissident və ya sosial sinfə təhlükə yarada bilərlər (Məsələn Kubada Kastro inqilabından sonra orta sinif) və ya bu etnik azlıq ola bilər (Məsələn Ermənistanda 80-ci illərin sonlarında azərbaycan əhalisi). Bir çox qaçqın axınları daxili siyasi qiymarların nəticələri olur.

Beynəlxalq miqrasiya nəzəriyyələri

Beynəlxalq miqrasiyanı şəkilləndirən dörd qrup dəyişən vardır. Birinci qrup differensial (fərq gətirən müəllifdən) dəyişənlərdir, məsələn əmək haqqı fərqləri, məşğulluq dərəcəsindəki fərqlər, torpaq qiymətlərindəki fərqlər və s. İkinci qrup dəyişənlər məkan dəyişənləridir, məsələn məsafə və nəqliyyat xərcləri. Üçüncü qrup qohumluq dəyişənləri kimi xarakterizə oluna bilər, məsələn din, mədəniyyyət, dil və s. Və dördüncü ölkəyə giriş dəyişənidir (giriş və çıxış qaydaları). Differensial və məkan dəyişənləri adətən iqtisadçıların nəzərindədir, məkan dəyişənləri coğrafiyaçıların, qohumluq dəyişənləri sosioloqlar və antropoloqların, ölkəyə giriş dəyişənləri isə siyasi elmlərin nəzərindədir [15].

Təssüf ki, beynəlxalq miqrasiya nəzəriyyəsi ölkəyə giriş dəyişənlərinə ekzogen (xarici faktorlardan asılı) kimi baxır. İqtisadçılar çox vaxt differensial, məkan və qohumluq dəyişənlərinə öncəlik tanıyaraq ölkəyə giriş dəyişənlərini araşdırmaların xaricində tutmağa çalışırlar. Əslində, ölkəyə giriş qaydaları digər dəyişənlərə təsir edirlər. Məsələn, harada ki, differensial dəyişənlər yüksəkdir, yaxın qohumluq əlaqələri var və məsafələr azdır, ölkə giriş qaydalarını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir (Məs., Birləşmiş Ştatlar Meksika ilə əlaqəli, Hindistan Banqladeşlə əlaqəli və s.). Lakin, harada ki, differensial dəyişənlər və qohumluq əlaqələri aşağıdır, məsafələr yaxın olsa belə qonşu dövlətlər giriş qaydalarını müəyyən etməkdə rahatdırlar (Məs, Fransa və Almaniya İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl) [3,9].

Ölkəyə giriş qaydaları miqrantların şəxsi qərarlarına da təsir edir. Miqrantlar çox zamanlar ciddi giriş qaydaları olan ölkələri seçməkdən çəkinirlər. Oxşar iqtisadi imkanları olan ölkələr arasında ciddi giriş qaydaları olan ölkələr miqrasiya üçün daha az cəlb edicidirlər. Oxşar olaraq, miqrantlar həmçinin nəzərə alırlar ki onların ölkəyə girişi sonrakı miqrasiyanın qarşısını alır yoxsa yox.

Ölkəyə giriş qaydalarını anlmaq başqa bir perspektivdən də vacibdir. Onlar yalnız beynəlxalq miqrasiyaya deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərə də təsir edir. Dövlətlər arasında qaydaların uyğunluq və ya uyğunsuzluğu münaqişələrin və əməkdaşlığın gedişatına təsir edir. İmmiqrasiya və ya emmiqrasiyanın kəsişmələri aşağıdakı modelləri təklif edir [16]:

- Bir ölkə girişi digər ölkə isə çıxışı təşviq edəndə harada ki, bir ölkə işçi qüvvəsini ixrac etmək istəyən ölkədən işçi qüvvəsi ixrac edəndə bu iki ölkə üst-üstə düşən maraqlarla əmək haqları, iş qaydaları, qürbətdə qaydalar, pul köçürmələrinin tənzimlənməsi və s. Məsələlərdə əməkdaşlıq edə bilər. Fransız və Əl-cəzair münasibətləri buna misal ola bilər. İkili əməkdaşlıqla yanaşı, bir neçə ölkənin cəlb olunduğu çoxtərəfli əməkdaşlıq da mümkün ola bilər, nümunə kimi Fars körfəzi ölkələri arasında əməkdaşlığı göstərmək olar. Bir ölkə həmçinin, ölkədə azlıq təşkil edən millətin köçünü istərkən, digər ölkədə çoxluq təşkil edən həmin millətin onların girişini təşviq edə bilər. 1920-ci illərdə Balkan ölkələri arasında baş verən razılaşmanı buna misal göstərmək olar.

- Bir ölkə emiqrasiyanı icazə verə, təşviq edə və ya məcbur edərsə harada ki digər dövlət girişi qadağan edir konfliktin yaşanması yüksək ehtimallardandır. Banqladeşdən şimali Hindistana miqrasiya iki ölkə arasında münaqişənin mənbəyi olmuşdur, digər bir yandan miqrasiya Əfqanıstandan Pakistana da misal ola bilər. Meksikadan Birləşmiş Ştatlara qeyri-qanuni miqrant axını tərəflər arasında münaqişəyə yol açmışdır.

- Bir ölkə emiqrasiyanı məhdudlaşdırdığı halda digər ölkə miqrasiyanı təşviq edirsə ölkələr arasında danışıqlar açıq ola bilər. Sovet İttifaqının qarşı çıxdığı yəhudilərin emiqrasiya məsələsində Birləşmiş Ştatlar və İsrail Sovet İttifaqının miqrasiya qaydalarına təsir etməsinə səbəb olmuşdu.

- Gərgin münasibətləri olan ölkələr gələcək münaqişələrdən çəkinmək üçün sərhədlərini mphürləyirlər. Məsələn Çin Xalq Respublikası çıxışı və Sovet İttifaqı isə girişi qadağan etdiyində bu ölkələr arasında sərhəd dünyada ən uzun sərhəd olsa belə bu ölkələr arasında miqrasiya yaşanmır (və ya çox az rast gəlinir).

- Əgər digər ölkə bu axına qarşı deyilsə bir ölkədən qovulma (qaçqınlıq) konfliktin səbəbi olmaya bilər. Məsələn, yəhudilərin Şimali Afrikadan 1950-ci illərdə çıxarılması kimi. əksinə, 1948-ci ildə İsraildən ərəblərin mməcburi çıxarılması İsrail və qonşu Ərəb ölkələri arasında bitməz münaqişəyə səbəb olmuşdur.

Ölkəyə giriş qaydaları asanlıqla beynəlxalq miqrasiya və beynəlxalq münasibətlərə təsir etmir. Aydındır ki, qaydlar özləri dövlətlər arasında münasibətlərin təsirindən formalaşır. Qaydalar beynəlxalq danışıqların obyekti ola bilər. Hökümətlərin əhəmiyyətsiz hesab etməsinə baxmayaraq Beynəlxalq Əmək Təşkilatının ölkəyə giriş və çıxış qaydalarına aid bir sıra konvensiyaları vardır. Tez-tez bir ölkənin ölkəyə giriş qaydaları digər ölkənin ölkədən çıxış qaydalarına əsasən formalaşır. Məsələn, Avstriya höküməti Sovetlərdən gələn qaçqınların ölkəyə girişinə icazə verirdi, lakin bunu üçüncü ölkələrin daimi girişi təmin etdikləri üçün edirdi [1].

Bir daha vurğulanması lazımdır ki, ölkəyə giriş çıxış qaydaları sadəcə iqtisadi faktorlardan təsirlənmir. Qlobal iqtisadi dəyişikliklər dövlətləri öz giriş-çıxış qaydalarını dəyişməyə vadar edə bilər, neft qiymətlərinin qalxması neft hasil edən ölkələrdə işçi çatışmamazlığı yaratdı və bu da digər dövlətlərin işçi ixracına səbəb oldu. Bundan başqa xüsusi təsərrüfat və sənaye siyasəti işçi qüvvəsinə olan tələbatı artıra bilər, bu da dövlətləri giriş-çıxış qaydalarını asanlaşdırmağa vadar edər. Lakin hökümətlərin qərarlarının yalnız iqtisadi faktorlar tərəfindən idarə olunduğunu demək səhv olar. Belə ki, bəzən hökümətlər giriş-çıxış qaydalarını seçərkən iqtisadçıların səmərəli hesab etmədikləri kimi davrandıqlarınıgörmək olur. Prodaktiv azlıq siyasi dominantlıq edən çoxluğun statusunu yaxşılaşdırmaq üçün ölkədən qovula bilər. Və ya hökümət milli sərvətə töhvə verəcək miqrant axının ölkədəki siyasi nəticələrindən qorxaraq immiqrasiyanı dəstəkləməyə bilər [6].

Ölkəyə giriş qaydaları rəsmi təsvir edilmiş norma, prosedur və mexanizmlərdən daha geniş başa düşülməlidir. Qaydalar idarəedici güc və dövlətlərin qanuni normaların tətbiqinin arzu olunmasını və ölkənin reputasiyasını nəzərdə tutur. Hər hansı ölkə ölkədən qeyri-qanuni gələnləri qova bilər, lakin bu reputasiya avtaritar ölkələr üçün demokratik ölkələrdən daha rahatdır. Bu həmçinin, hökümətlər üçün dominant etnik qrupla qohumluq əlaqəsi olmayan azlığı departasiya etmək, dominant qrupla sıx qohumluq əlaqəsi olan azlığı departasiya etməkdən asandır. Məsələn, Uqanda üçün hind əhalisini, Fars körfəzi ölkələrinin Asiyalı miqrantları ölkədən çıxartmaq çətin olmadı, lakin Hindistan üçün qeyri-qanunu məskunlaşmış Banqladeş əhalisini, Amerika Birləşmiş Ştatları üçün meksikalı qeyri-qanuni miqrantları, Körfəz ölkələrinin ərəbləri qovması siyasi cəhətdən çətindir. Kommunist rejimlərin dissidentləri ölkədən çıxarmasında və ya çoxsaylı insanları ölkədən çıxıb getməyə məcbur etmədə reputasiyası vardı. Kastro inqilabından sonra çoxsaylı kubalıları, çinlilərin Vyetnamdan, qaçqınların Kamboca və Laosdan, Çin kommunist işğalından sonra tibetlilərin, hökümətin

dissidentlərə qarşı sərt tədbiləri nəticəsində macarların və çexlərin, kommunist çevrilişindən sonra əfqanların çıxarılması misal göstərmək olar [9].

Beynəlxalq migrantlar aparıcı faktor kimi

Üçüncü və son təklif ondan ibarətdir ki, beynəlxalq migrantlar yaşadıqları ölkədəki siyasi prosessə və yaşadıqları ölkə və gəldikləri ölkənin siyası münasibətlərinə təsir edən güclü faktora çevrilirlər. Mən qısaca misallarla bu mürəkkəb prossesi izah edəcəm.

Miqrantlar və onların sələfləri yaşadıqları ölkələrin miqrasiya siyasətinə təsir etmək yolları axtarırlar; onlar bəzən gəldikləri ölkələrin qitisadi və xarici siyasi maraqlarına fayda verən siyasi xətləri təşviq etməyə çalışırlar; və alternativ olaraq onlar gəldikləri ölkələri tənqid edirlər və gəldikləri ölkələrin daxili siyasətinə təsir etmək üçün yaşadıqları ölkələrə təzyiqlər göstərirlər. Qısacası, miqrantlar bir sıra siyasi müdaxilələrə cəhd edə bilirlər. Bir neçə siyasi fəal qruplara toxunmaqla bu müxtəlif yanaşmaları göstərmək olar. Məsələn, Birləşmiş Ştatlarda Prezident Markosun oppenentləri olan Filippin immiqrantları, Almaniyadakı anti-türk erməni terroristləri, Çikaqoda polyak immiqrantları və onların sələfləri, Floridada Kuba qaçqınları, Birləşmiş Ştatlarda nikaraqualı qaçqınlar, Niderlandda Timorlu immiqrantlar, Səudi Ərəbistanda yəmənlər [5,10].

Diasporalar hər zaman gəldikləri ölkələr üçün yaxşı xəbər deyil, həmçinin yaşadıqları ölkələr üçün də ürək açıcı xəbər deyil. Miqrantlar həm gəldikləri, həm də yaşadıqları ölkələr üçün siyasi faktordular.

Miqrantlar öz dini, sosial və mədəni müəssisələrini yenidən qurmaq üçün müxtəlif yollar axtarırlar. Mümkün olduğunda onlar öz medialarını, uşaqları üçün məktəblər, dini təşkilatlarını, və siyasi qurumlarını açırlar. Miqrantların başlıca qayğıları öz mədəni irslərini qorumaqdır və cəmiyyətlərinin maraqlarını müdafiə etməkdir. Cəmiyyət üzvləri gəldikləri ölkələrin onların məqsədlərinə çatmaları üçün kömək istəyə bilərlər, və əvəzində onlar yaşadıaqları ölkənin siyasətinə gəldikləri ölkənin maraqları üçün təsir etməyə cəhd edə bilərlər.

Miqrant cəmiyyətinin əlaqələrini dəqiqliklə araşdırmaq mürəkkəb məsələdir. Bu araşdırmalar miqrantların öz ölkələrini hansı səbəblərdən tərk etmələrindən, və onların gəldikləri və yaşadıqları ölkələrə qarşı siyası baxışlarından asılıdır. Miqrant cəmiyyəti gəldikləri ölkənin hökümətlərinə qarşı fikirlərinə görə ayrıla bilərlər, məsələn, iranlılar İslam inqilabı zamanı, Çinlilər kommunist inqilabından sonra. Miqrant cəmiyyəti arasında etnik ayrılmalar da gəldikləri ölkə ilə münasibətlərinə təsir edə bilər, Məsələn Malaziyadan olan çinlilər digər ölkələrdən gələn çinlilərdən fərqli münasibət göstərə bilər. Son olaraq, öz doğmalarını görmək üçün izin verən ölkələrə miqrantların münasibəti müsbt olur. Məsələn Amerika Birləşmiş Ştatında Sovet İttifaqı illərində macarların öz ölkələrinə və rusların Sovet ittifaqına münasibətini müqayisə etmək olar [14].

Əgər miqrantlar gəldikləri ölkələrin hökümətlərinə qarşı çıxış edərlərsə yaşadıqları və mənşə ölkəsi arasında gərginliklər yaranır. Mənşə ölkələri tərəfindən miqrant əhalisinə qarşı görülən tədbirlər mürəkkəb və dəyişkən məsələdir. Onlar mədəni və dini bağlantıların yayılmasından razı ola bilərlər (məs, Hindistan hökümətinin xarici ölkələrdə hindistan mədəniyytini təbliğinə olan müsbət münasibəti kimi) və ya rahatsızlıq yaşaya bilərlər(məs, Türkiyənin türk dini mühafizəkarlar cəmiyyətinin Almaniyada böyüməsi kimi). Mənşə ölkələri ilkin qayğılarından biri də ölkəyə gələn valyuta axınıdır. Məsələn, Hindistan və Çin öxlərinin xaricdə yaşayan vətəndaşları ilə investisiya axınını və texnologiya tranferlərini təşviq etmək

üçün sıx əməkdaşlıq edirlər [12].Qeyd olunmalıdır ki, mənşə ölkələri və miqrantlarla sıx bağlılıq yalnız miqrantlar və onların vətənləri arasında münasibətləri formalaşdırmır, həmçinin miqrantların yaşadıqları ölkədə mədəni plüralizmə də təsir edir.

Yaşadıqları ölkədə siyasi iştirak mühiti miqrantların oynadığı rola təsir edir. Orta Şərqin işçi qüvvəsi idxal edən ölkələrində yerli qüvvələrlə miqrantların bağları müxtəlifdir, və Avropada Orta Şərqdən fərqli olaraq miqrant işçilərin siyasi hüquqları var. Sərhədləri tez-tez keçən əhalinin statusu digər bir vacib məsələdir. Məsaməli sərhədlər insanlara asanlıqla irəli geri hərəkət etmələrinə səbəb olur ki, bəzi hökümətlər bu cür hərəkatı öz cəmiyyətlərinə, ticarəti nəzarət etmələrinə, həmçinin milli inteqrasiya ölçülərinə təhlükəli hesab edirlər. Sərhədləri aşmaq bir zamanlar müsbət siyasi kurs hesab edilsə də, indi problem kimi görülür.

Bu tədqiqatlar yalnız diasporaların formalaşması və onların fəaliyyətinin daxili və xarici siyasətə təsirinin qısa izahıdır. Vurğulanmalı olan məsələ bu diasporaların daxili və beynəlxalq siyasətlə olan bağlantısıdır. Miqrantların yaşadıqları (çoxluq olduqları) ölkələr xarici siyasətlərində qərarlar qəbul edərkən miqrantları da nəzərə almalıdırlar. Pakistan silahlı puştunların ölkəyə gəlişinin qarşısını almaq üçün sərhədləri bağladıqda Puştun dilli miqrantların fikirlərini nəzərə almalı olduğu kimi və ya Birləşmiş Ştatlar Meksika sərhədini qeyri-leqal miqrantların qarşısını almaq üçün bağlamaq istədikdə miqrant əhalini nəzərə almalı olduğu kimi.

Nəticə - formalaşan siyasi prosess

Biz yeni beynəlxalq reallıqlar altında dəyişən həssas suverenlik anlayışına baxdıq. Dövlətlətlərin qarşılıqlı asılı olmaları yeni fikir deyil, belə ki burada artmaqda olan nəqliyyatda, texnologiyada, silahlanmada qlobal trendlər kimi daxili siyasət üzərində məhdudiyyətlər vardır, həmçinin dünya iqtisadiyyatı suverenliyin erkən anlayışını aşındırır. Beynəlxalq miqrasiya haqda nadir anlaşma ondan ibarətdir ki, onun nəticəsində ölkə daxilində əhalinin tərkibi dəyişir və ona görə də həmin ölkənin daxili siyasətini birbaşa təsir edir. Nəticədə yalnız pul sistemləri, ticarət axınları cəlb olunmur, daha dərinə ensək insanları cəlbedən təsiredici qarşılıqlı əlaqədən də söhbət gedir.

Beynəlxalq miqrasiya siyasi xadimlər arasında daha çox müzakirə olunduqca, siyasi xadimlər miqrasiya ilə bağlı qərarların qəbulunda beynəlxalq münasibətlərin təsiredici gücünün fərqində olurlar. Miqrasiya məsələsi ikitərəfli və regional danışıqlar mövzusu olunca hakimiyyət dəyişikliyi zamanı dəyişən əmək və daxili məsələlərdən müdafiə və xarici əlaqələr olacaq. Miqrasiyanın beynəlmiləşməsi məsələsi miqrantların gəldikləri və qəbul olunduqları ölkələr arasında daxili bürokratik dəyişikliklərə də səbəb olacaqdır.

Bundan başqa beynəlxalq miqrasiya nəticəsində qalxan məsələlər yalnız bir hökuməti narahat edən məsələ deyil. Həqiqətən göndərən və qəbul edən ölkələrə baxdıqda miqrasiya üzərində neçə aktorların məsələ ilə bağlı siyasi mübarizədə olduğunu görmək olur. Və burada dördüncü mülahizə də yeridilə bilər ki, miqrasiyanın beynəlxalqlaşdırılması daxili bürokratik məsələyə çevrilir və göndərən və qəbul edən ölkələr arasında bir çox hallarda münaqişəli məsələyə çevrilir. Gələcək tədqiqatlarda miqrasiya ilə bağlı qərarlar alındığında siyasi prosesə, prosesdə iştirak edən tərəflər və siyasi məhdudiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Barth, F. (2010). Introduction to ethnic groups and boundaries: The social organization of cultural difference. *Selected Studies in International Migration and Immigrant Incorporation*, *1*, 407.
2. Böhning W. R. (1974). Immigration policies of Western European countries. *International Migration Review*, *8*(2), 155-163. Doi: https://doi.org/10.1177/019791837400800204
3. Böhning W.R. (1981). Elements of a Theory of International Economic Migration to Industrial Nation States. *İnternational Migration Review*, 28-43. doi:https://doi.org/10.1177/019791838101501s04
4. Connor, W. (1985). *Mexican Americans in Comparative Perspective*. University Press of America, 4720 Boston Way, Lanham, MD 20706.
5. Dib, G. (1979, Iyun). Migration and naturalization laws in Egypt, Lebanon, Syria, Jordan, Kuwait, and the United Arab Emirates. Part I: migration laws. *Population Bulletin of the United Nations Economic Commission for Western Asia*, 33-62.
6. Freeman, G. P. (2015). *Immigrant labor and racial conflict in industrial societies*. Princeton University Press. Doi: https://doi.org/10.1515/9781400869053
7. Miller, M. J. (1979). Reluctant partnership: foreign workers in Franco-Algerian relations, 1962–1979. *Journal of International Affairs*, 219-237. https://www.jstor.org/stable/24356282
8. Portes, A. (1979). Illegal immigration and the international system, lessons from recent legal Mexican immigrants to the United States. *Social Problems*, *26*(4), 425-438. Doi:https://doi.org/10.2307/800506
9. Teitelbaum, M. S. (1985). Forced Migration: the tragedy of mass expulsions. *Clamor at the gates: The new American immigration*, 261-83.
10. Zolberg, A. R. (1984). *Social conflict and refugees in the Third World: the cases of Ethiopia and Afghanistan*. Annual meeting American Political Science Association, Washington D.C.
11. Zolberg, A. (2006). International migration in political perspective. In *The migration reader: exploring politics and policies* (pp. 63-88). Lynne Rienner Publishers.
12. Weiner, M. (October 1983). International emigration: A political and economic assesment. Conference on Population Interactions Between Poor and Rich Countries, Cambridge, Massachusetts, pp.39
13. Weiner, M. (Sentyabr 1985). On International Migration and International Relations. *Population and Development Review*, 441-455. doi:https://doi.org/10.2307/1973247
14. Воробьева О.Д. (2020). Социокультурные исследования международной миграции и демографии / О.Д.Воробьева, В.В.Константинов.МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ. том 64, № 5, с. 124-129. DOI: 10.20542/0131-2227-2020-64-5-124-129
15. Гаврилова, Т. М. Теория международной миграции рабочей силы / Т. М. Гаврилова [Электронный ресурс] // Вопросы экономики. Режим доступа: . Дата доступа: 08.11.2009
16. **Потёмкина Т. В. (2008)** ***Миграционные процессы в современной системе международных отношений.*** **Знание. Понимание. Умение. 116-122**
17. Решение проблем международной миграции и развития в рамках системы ООН и других соответствующих международных организаций https://www.un.org/ru/development/migration/system.shtml

JOURNAL OF BAKU ENGINEERING UNIVERSITY- ECONOMICS AND ADMINISTRATION
2021. Volume 5, Number 2 *Pages 136-143*

UOT: 338.47

AZƏRBAYCANDA İNFORMASİYA KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARININ RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA VƏ FORMALAŞMASINA TƏSİRİ[1]

Xəyalə İBRAHİMOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
xhasimova@beu.edu.az

XÜLASƏ

Hal- hazırda istehsal və ticarətin rəqəmsallaşdırılması, süni intellektdən geniş istifadə, iqtisadiyyatın əksər sahələrində dijital texnologiyaların tətbiqi və rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması ən aktual mövzulardan biridir. Müasir texnoloji infrastruktur rəqəmsallaşmanın və rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Dünyada informasiya və kommunikasiya texnologiyaları hər gün daha da sürətlə inkişaf edərək iqtisadiyyatın əsas təkanverici qüvvələrindən biri hesab edilir. İnnovasiya və İKT-nin inkişafını özündə cəmləşdirən elektron hökumət, elektron xidmətlər və elektron ticarət – bütün bunlar rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən hissələrdir. Bu məqalədə İKT-nin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında və formalaşmasında rolu tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: İKT, rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiyalar, elektron ticarət, sosial ticarət

THE İMPACT OF İNFORMATİON AND COMMUNİCATİON TECHNOLOGİES ON THE DEVELOPMENT AND FORMATİON OF THE DİGİTAL ECONOMY İN AZERBAİJAN

ABSTRACT

Today, the digitalization of production and commerce, the widespread use of artificial intelligence, the application of digital technologies in most sectors of the economy and the establishment of a digital economy are among the most discussed issues. Modern technological infrastructure is the basis of digitalization and the digital economy. Information and communication technologies are one of the main driving forces of the economy in the world, developing more and more rapidly every day. E-government, e-services and e-commerce, which combine innovation and ICT development, are all components of the digital economy. This study examines the role of ICT in the development and formation of the digital economy.

Key words: ICT, digital economy, digital technologies, e-commerce, social commerce.

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАЗВИТИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В настоящее время цифровизация производства и торговли, широкое использование искусственного интеллекта, применение цифровых технологий в большинстве отраслей экономики и становление цифровой экономики являются одними из наиболее актуальных вопросов.Современная технологическая инфраструктура является основой цифровизации и цифровой экономики.В мире информационные и коммуникационные технологии с каждым днем развиваются все быстрее и считаются одной из главных движущих сил экономики.Электронное правительство, электронные услуги и электронная коммерция, сочетающие в себе инновации и развитие ИКТ, — все это компоненты цифровой экономики.В данной статье рассматривается роль ИКТ в развитии и становлении цифровой экономики.

Ключевые слова: ИКТ, цифровая экономика, цифровые технологии, электронная коммерция, социальная коммерция.

[1] Bu məqalə 26-27 noyabr 2021- ci il tarixində keçirilən II Beynəlxalq Elm vəTexnologiya Konfransındakı məruzəmin genişləndirilmiş formasıdır.

Giriş

Elektron ticarət - informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə əmtəə ticarətinin və ona bağlı xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyət növüdür. Elektron ticarət anlayışı keçən əsrin 80-ci illərində meydana gəlsə də ilk dəfə internet vasitəsilə alqı-satqı 1995-ci ilə təsadüf edib.Ölkədə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları nə qədər yaxşı inkişaf edirsə ölkə iqtisadiyyatı da bir o qədər yaxşı inkişaf edir, yüksək göstəricilərə malik olur. İKT sektoruna telekommunikasiya sənayesi də daxil olmaqla, genişçeşidli istehsal və xidmət sektorları daxildir.İKT biznes subyektləri və istehlakçılar arasında məlumat mübadiləsinə şərait yaradaraq, dövlətin və iqtisadiyyatın inkişafında dəstəkləyici rola malik olur. İKT sektorunun təsir sahələrindən biri isə ticarət sahəsidir. Hansı ki, burada elektron xidmətləri tətbiq edərək insanların səmərəli üsulla alqı- satqı etməsinə şərait yaratmaq olar. Pandemiya ilə əlaqəli olaraq qarantin şəraitində olmağımız bir daha e-ticarət mövzusunun aktual olduğunu gündəmə gətirdi. nternetin təsiri ilə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi, iqtisadi sahədə də köklü dəyişikliklər baş verir, yeni münasibətlər və reallıqlar meydana çıxır. Bu qlobal şəbəkə sayəsində milyonlarla insanın əmək fəaliyyətinin şərtləri və məzmunu dəyişir, ən mürəkkəb istehsal məsələlərinin həlli sürətlənir, iqtisadi idarəetmənin effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir. Yeni peşələr və iş yerləri, istehsal sahələri meydana gəlir, ənənəvi sahələrin fəaliyyət prinsipləri dəyişir.

İKT sahəsi hazırda dünya iqtisadiyyatında ən çox inkişaf etmiş sahələrdən biri olmaqla yanaşı gəlir gətirən sahələrdən biridir. İKT həm də davamlı iqtisadi inkişafı əldə etmək üçün son dərəcə mühüm vasitə hesab olunur. Hətta bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin büdcə gəlirlərinin böyük hissəsi bu sektordan əldə olunan vəsaitlərin hesabına formalaşır. Bu səbəbdən Azərbaycan hökuməti İKT sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, həm də iqtisadiyyatın bir çox sahələrində yeni və qabaqcıl texnologiyaların tətbiq olunmasına maraq göstərir.

Son illər İKT sektorunda gəlir artımı illik 30-35 faizə çatıb. Qeyri-neft sektorunda İKT sahəsi tikintidən sonra vergi gəlirləri gətirən ikinci ən geniş sahədir. Qeyd olunan amillər bir daha təsdiq edir ki, iqtisadi proseslərinin müasir İKT əsasında idarə edilməsi istər qlobal hadisədir (1).

İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları və Rəqəmsal İqtisadiyyat

Rəqəmsal iqtisadiyyat dedikdə düşüncəmizə internet vasitəsilə idarə olunan iqtisadiyyat gəlsə də əslində, rəqəmsal iqtisadiyyat çox daha geniş anlayışdır. Rəqəmsal iqtisadiyyat insanlar, müəssisələr, cihazlar, məlumatlar və proseslər arasında kompüter texnologiyalarına əsaslanan iqtisadi fəaliyyətdir (1). Rəqəmsal iqtisadiyyatın elekton biznes, elektron biznes infrastrukturu və elektron ticarət olmaqla 3 əsas komponenti var. Rəqəmsal iqtisadiyyatın özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri var.

Rəqəmsal iqtisadiyyat biznesin təhlükəsizliyini, işçiləri və ortaqları bir-biri ilə əlaqələndirərək daha yaxşı ünsiyyətə kömək edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın digər bir xüsusiyyəti olan bölüşdürmə prosesi vasitəsilə bir şirkətin ehtiyacı digəri tərəfindən yerinə yetirilir, yəni xidmətlərin alınması ilə yanaşı ehtiyac duyulan şeylərin də alınması prosesidir. Şirkətlər müştərilərin tələblərinə uyğun fərdi məhsullar hazırlamaq üçün çalışır. Texnologiyanın inkişafı ilə, obyektlər siqnallar yaradır, bu siqnallar ölçülə, izlənə və təhlil edilə bilər ki, bu da daha yaxşı qərar qəbul etməyə imkan yaradır proseslərin rəqəmsal və izlənilə bilən olmasını yaradır.

Bütün bu proseslərin irəlləməsi üçün informasiya kommunikasiya texnologiyalaraının rəqəqmsal iqtisadiyyatda tətbiqi bir daha vacibliyini sübut edir.

İKT sektoruna telekommunikasiya sənayesi, genişçeşidli istehsal və xidmət sektorları da daxildir. İKT bir növ biznes subyektləri və istehlakçılar arasında kommunikasiya və məlumat mübadiləsinə şərait yaratmaqla rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasında və inkişafında böyük rol oynayır. İKT-nin geniş miqyasda tətbiq edilməsi yeni iş yerlərinin yaradılmasına və məhsuldarlığın artmasına ciddi təsir göstərir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən demək olar ki, İKT-də yaradılan hər bir yeni iş yeri iqtisadiyyatın digər sektorlarında 2-4 yeni iş yerinin yaranmasına təkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edən biznes subyektləri daha sürətlə inkişaf edir (1).

Elektron-kommersiya texnologiyalarının biznes subyektlərində və bir sıra istehsal sahələrində tətbiqi və inkişaf etdirilməsi günün tələbidir.

Şəkil 1. İKT-nin tətbiqində artımı. (2001-2018)

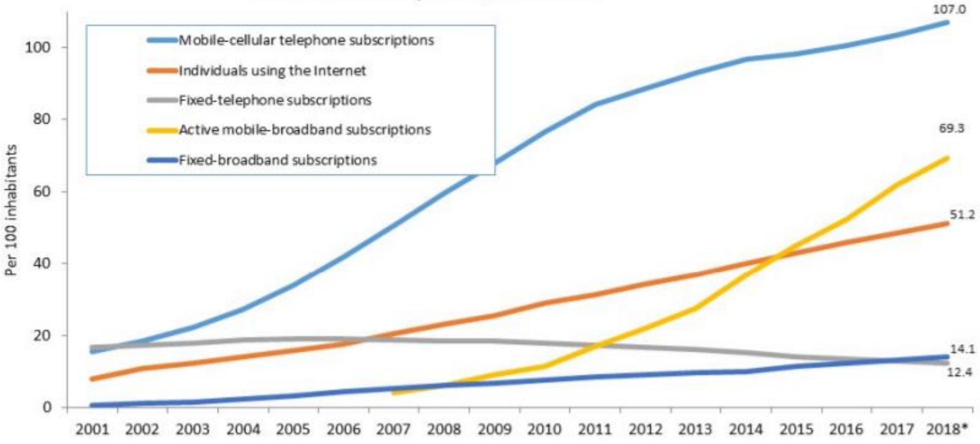

Mənbə: ICT Development trends and approaches for Digital Transformation (2019). https://www.itu.int/itu-d/sites/asiapacific.

Dünyada elektron ticarətin inkişaf dinamikası

Bazarın standart mallarla təchizi problemi artıq həll olunduğu təqdirdə, yeni texnologiyalar istehlakçılara müxtəlif alıcılıq qabiliyyətli maksimal istehlakçılar auditoriyasına daxil olmaq, həmçinin onlara öz sifarişlərini yoxlanılmış üsullarla idarəetmə sisteminə daxil etmək imkanı verir. E-ticarət texnologiyası təkrar istehsalın bütün dövriyyəsinin paylama-mübadilə sahəsinə əhəmiyyətli dəyişikliklər gətirir. E-ticarətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, o, alıcı ilə satıcı arasındakı bir çox əlaqələrin internet vasitəsilə həyata keçirilməsinə imkan verir. Bundan əlavə, elektron biznes iqtisadi mühiti əhatə edən problemlərin həllinin yeni üsullarını təqdim edir.

Ümumiyyətlə, İKT infrastrukturunun formalaşması, müasir elektron ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi, elektron xidmətlərinin qlobal bazarına çıxışını, elektron-ticarət texnologiyalarının perspektiv inkişafını, geniş tətbiqini təmin edir.

Bakıdakı Silverkey Technologies (http://www.silverkey.az/Services.az.html) şirkətinin ölkədə "GoldenPay" ödəmə sistemini tətbiq etməsi Azərbaycanda elektron-ticarətin (e-commerce) inkişafında əsas addımdır. "GoldenPay" Visa İnternational və Master Card beynəlxalq ödəmə sistemləri tərəfindən sertifikatlaşdırılmışdır, təhlükəsizlik sistemləri isə "3D secure" dünya standartları tələblərinə cavab verir (Əliyev, 2019).

Ümumiyyətlə, istehlakçılar yeni texnologiyalara uyğunlaşmaqdan məmnundurlar; çünki yeni texnologiyalar onlar üçün işləri çox asan və daha sürətli etməyə imkan verir.

Mağazaya getdiyiniz zaman nə seçəcəyinizi bilmirsinizsə, məlumatlı və mehriban bir satıcının sizinlə əlaqə saxlamasını və sizə kömək etməsini gözləyirsiniz. Satış məsləhətçisi ehtiyaclarınız barədə soruşur və buna uyğun olaraq satınalma prosesində sizə rəhbərlik edir. Onlayn alıcıların da belə dəstəyə ehtiyacı var. Oflayn ticarətin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, müştərini və onun vəziyyətini dərhal başa düşərək, hazırda aktual olan məhsulları tövsiyə etmək imkanı verir. Müqayisə üçün, onlayn alış-veriş təcrübəsi, ümumiyyətlə, keçmişdə ilişib qalmış və köhnəlmiş görünür. Tövsiyələr və reklamlar arxa görünüş güzgüsündə müştərinin dar görünüşünə əsaslanır.

Onlayn alıcılar qərar qəbul etmə prosesində kömək və məsləhət axtarırlar. Qlobal idarəetmə konsaltinq və peşəkar xidmətlər şirkəti olan Accenture tərəfindən istehlakçı sorğusuna əsasən, respondentlərin 39%-i həddən artıq çox seçim qarşısında qaldıqları üçün biznes saytını tərk edib məhsulu başqa yerdən satın alırlar.

Onlayn ticarət zamanı sizə çox vaxt məhsulun çox geniş seçimi və zəif filtrləmə qalır və bu prosesdə sizə heç nə kömək etmir.Rəqəmsal məsləhətçilər, əksinə, onlayn ticarət edənlərin satınalma səyahətində şəxsi məsləhətlərin olmamasını kompensasiya etməyi hədəfləyirlər.Müştərilərin ehtiyaclarını təhlil etdikdən sonra, bu həllər real vaxtda ən uyğun məhsulları müəyyən etmək və tövsiyə etmək üçün nəticə alqoritmlərini və maşın öyrənmələrini tətbiq edir. Bununla belə, onlar həmçinin istehlakçılara ehtiyacları üçün ən yaxşı məhsulu tapmaqda kömək etmək üçün kömək və məsləhətlər verirlər.

Texnologiya bir çox qarşılıqlı əlaqəni avtomatlaşdırsa da, söhbətlər hələ də ticarətin əsas elementidir. Ən dolayı və şəxsi olmayan formada belə biznes davamlı söhbətlər silsiləsi olur. Uzun müddətdir e-ticarət liderləri; onlar birbaşa, təbii və şəxsi söhbətləri onlayn alış-verişlərinə daxil etməyin yollarını axtarırlar.Bu, onlayn alış-veriş təcrübəsində çatışmayan vacib elementdir. Süni intellekt, chatbotlar onlayn interaktiv ticarətin baş tutmasında mühüm ünsürlərdəndir. Botlar itirilmiş yaxınlığı bərpa etməyə və oflayn alış-verişdə istifadə etdiyimiz söhbətləri canlandırmağa hazırlaşır. Təbii ki, rəqəmsal ticarət hələ bu dəyişikliyin ilkin mərhələsindədir.

"Real-vaxt rejimində fərdiləşdirmə" hər səfərdə hər bir müştəriyə fərqli və fərdiləşdirilmiş təcrübə təqdim etməyin bir yoludur. "Real vaxt rejimində fərdiləşdirmə" mesajları dərhal identifikasiya üçün alış vərdişləri, üstünlüklər, demoqrafik məlumatlar və coğrafi yer kimi müxtəlif parametrlərdən istifadə edir. Məlumatları düzgün əldə etmək, üstünlükləri başa düşmək və oxşar müştərilərin seçimlərinə əsaslanaraq dəqiq nəticələr çıxarmaq üçün məlumatların öyrənilməsi və maşın öyrənilməsini tələb edir (5).

Məsələn, onlayn səyahət sifariş saytı qarşıdan gələn tətil planlarınızdan xəbərdar olsa da, şəhərdən kənar konsertə bilet aldığınızı bilmir. Müştərinin bu təcrid olunmuş görünüşü müştərinin keçmiş ehtiyaclarını, axtarışlarını və ya satınalmalarını əks etdirən lotereya kimi reklam və tövsiyələrin təqdimatı ilə nəticələnir. Əslində, tövsiyə və reklam alqoritmlərində çoxlu təxminlər var. Proqnozlaşdırılan analitika və maşın öyrənməsi tam optimallaşdırılmış və yüksək fərdiləşdirilmiş təcrübələr yaradaraq məhsul tövsiyələrini növbəti səviyyəyə qaldıra bilər. Müştərilərin etdiklərinin vahid görünüşünü yaratmaq üçün müxtəlif məlumat nöqtələrini qarışdırmaq pərakəndə satışçılara real niyyəti və həqiqi, cari marağı ələ keçirməyə imkan verir. Bu, pərakəndə satış şirkətlərinə hər hansı bir müştərinin gələcək hərəkətlərini və ehtiyaclarını qabaqcadan görməyə kömək edəcək daha dərin kontekstual baxış təqdim edəcək.

Səs ticarəti, son istifadəçilərin avadanlıqdan (siçan və klaviatura kimi) asılılığını azaltmaq üçün səs tanıma texnologiyasından istifadə edərək, onlayn məhsul tapmaq və satın almaq üçün səs əmrlərindən istifadə etməyə imkan verir. Bu üsuldan tarixdə ilk dəfə danışıq tanıma texnologiyası, IBM mühəndisi William C. Derschin "Ayaqqabı qutusu" adlı nitq tanıma sistemini yaratdığı 1961-ci ildən başlamışdır. 2011-ci ildə səsli köməkçi Siri iPhone'ların istifadəsinə verildi və 2012-ci ildə Android öz səs köməkçisini istifadəyə verdi. Son 5 ildə Amazon Echo və Google Home kimi səs cihazlarında böyük bir artım oldu və səs ticarətini sınamaq istəyən istehlakçılarda paralel bir sıçrayışa səbəb oldu.

Səslə işləyən cihazlar musiqi dinləmək, istiliyin yoxlanılması, onlayn məlumat axtarışı, yemək sifariş etmək və onlayn ticarət etmək kimi gündəlik fəaliyyətlər kimi müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Ticarət səs texnologiyası üçün bu qədər böyük bir fürsət olduğu üçün bir çox şirkət müştərilərinin onlayn təcrübələrini yaxşılaşdırmaq üçün səsli ticarətdən artıq istifadə etmişlər. Səs ticarətinin ən böyük üstünlüyü istifadənin asan olması, günün istənilən vaxtında istifadə edilə bilən olması, alış veriş təcrübələrinin unikallaşdırılan olmasıdır (5).

Sosial alıcılar alış-verişi sosial təcrübə kimi sevirlər və alış-verişə dostları və ailəsi ilə əlaqə yaratmaq şansı kimi baxırlar. Onlar üçün ticarət təkcə alış-verişdən ibarət deyil. Sosiallaşma həmişə alış-verişin mühüm funksiyası olub. İnsanlar dostları ilə alış-verişə daha çox vaxt və pul sərf edirlər. Araşdırmalar göstərib ki, hətta dostları ilə alış-veriş edən qənaətcil insanlar təkbaşına alış-veriş etdiklərindən daha çox pul xərcləyirlər. Bu zaman isə yeni bir anlayış- "sosial ticarət" anlayışı öz yerini tutmağa başlayır. Amazon və eBay artıq müxtəlif sosial funksiyaları öz platformalarına inteqrasiya edib. Bundan əlavə, Polyvore, Fab, Wanelo, OpenSky, Fancy və ModCloth kimi sosial ticarət saytları istifadəçilərə tövsiyələr almağa və məhsul kolleksiyalarını oxşar zövqə malik istifadəçilərlə paylaşmağa imkan verir.

Sosial ticarət sosial media və e-ticarəti birləşdirir. Pinterest, Instagram, Twitter, Snapchat və Facebook xidmətlərini pul qazanmağın yeni yollarını tapmaq məqsədi ilə platformalarına müxtəlif e-ticarət funksiyaları əlavə ediblər. Lakin bu sosial media platformalarının əksəriyyəti öz potensiallarına çatmadığı üçün səylərini dayandırmışdır. Sosial media platformalarının yaşadığı bu vəziyyətin iki əsas səbəbi var. Əvvəla, istifadəçilər sosial şəbəkələrdən əşya almaq üçün deyil, sosial olmaq üçün istifadə edirlər. İkincisi, istifadəçilər təhlükəsizlik baxımından sosial mediada əşyalar almaqdan çəkinirlər. Beynəlxalq audit, vergi, məsləhət, korporativ risk və korporativ maliyyə xidmətləri şirkəti Deloitte tərəfindən aparılan araşdırmaya görə, insanların 47%-i məhsulu sosial media lentlərində gördükdən sonra aldığını bildirib. Ancaq araşdırmaya görə, bu insanların yalnız 20%-i bu alış-verişi sosial media platforması vasitəsilə edib.

Bütün bunlara baxmayaraq, sosial şəbəkələr sosial ticarətdən əl çəkməyib. Sosial media böyük potensiala malikdir və zaman keçdikcə maarifləndirmə və trafiki idarə etmək üçün ideal bir kanal olduğunu sübut etmişdir. Inbound marketinq və satış platforması olan HubSpot-un araşdırmasına görə, respondentlərin 81%-i dostlarının yazılarının onların satın alma qərarlarına birbaşa təsir etdiyini bildirib.

Onlayn ticarət daha sürətli və daha praktik hala gəldikcə, natamam qavrayış təcrübəsi istehlakçıların onlayn əşyalar almasına mane olan ilk beş problemdən biri kimi önə çıxır. Məhsulun keyfiyyətini, ölçüsünü, erqonomikliyini və uyğunluğunu ölçmək öz-özünə asanlaşdırılır. Onlayn müştərilər satın almadan əvvəl məhsul haqqında daha çox öyrənmək istədikləri üçün iki ölçülü məhsul təsvirləri kifayət deyil. Buna görə də, bu nöqtədə üç ölçülü texnologiya işə düşür. Çünki bu texnologiya pərakəndə satıcılara hər tərəfdən yoxlanılan

məhsulların fiziki qarşılıqlı təsirini təkrarlamağa imkan verir (Ibrahimova, Suleymanov, Rahmanov, 2020).

Artırılmış reallıq və virtual reallıq hələ əsas deyil, çünki heç kim artırılmış reallıq və ya virtual reallıq eynəklərindən istifadə edən məhsullar almır. Buna baxmayaraq, bu iki texnologiya yavaş-yavaş, lakin şübhəsiz ki, bütün dünyada alış-veriş təcrübələrinə inteqrasiya olunur. Pərakəndə şirkətlər və brendlər üçün iki ölçülü məhsulların təsvirlərini üçölçülüyə çevirmək asanlaşdıqca, bu texnologiyalar da onlayn alış-verişdə əsas istiqamətə çevriləcək. Beləliklə, məhsulun vizuallaşdırılması dilemması həll ediləcək və onlayn alıcılar virtual məhsulları öz real mühitlərində görə biləcəklər.

Azərbaycanda elektron ticarətin formalaşması və inkişafı

Son dövrlər ölkəmizdə də insanlar arasında elektron ticarətə marağın artması nəzərə çarpır. Bunun təsdiqi olaraq deyə bilərik ki, 2020- ci ildə Azərbaycanda elektron ticarətin həcmi əvvəlki ilə nəzərən 91% artaraq 3,5 milyard manat təşkil edib. Habelə Azərbaycanda son illər elektron ticarətin təşviqi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilməsinə baxamayaraq, hələ də ənənəvi ticarət növünə üstünlük verən insanların sayı ilə elektron ticarətə üz tutanların sayında kəskin fərq olduğu danılmazdır. Elektron ticarətə üstünlük verən alıcıların əksəriyyəti alış-veriş edərkən əsasən, yerli deyil, tanınmış xarici elektron ticarət platformalarından sifarişlər verirlər. Bundan dolayı, son dövrlər ölkədə daxili bazarın inkişaf etdirilməsi məqsədilə elektron ticarətlə məşğul olanların ƏDV-dən azad edilməsi ilə bağlı müzakirələr aparılır.

2021- ci ilin statistikasına görə dünyada pərakəndə satış təxminən 25 trilyon dollar həcmindədir. Qlobal e-ticarətə baxdığımızda dünya miqyasında hər 5 məhsuldan 1-i ölkələr arasında gerçəkləşir. 2021- ci ilin statistikasına görə UNCTAD B2C elektron kommersiya indeksində Azərbaycan 144 ölkə arasında 68-ci yerdədir. Dünyada elektron ticarətin həcmi 2020- ci ildə təqribən 4,3 trilyon dollar olduğu halda 2024-cü ildə 6,4 trilyon dollara çatacaq. Azərbaycanda elektron ticarətin artım sürəti ildə 2 dəfəyə yaxın olsa da, pərakəndə ticarət dövriyyəsində payı 0,4- 0,5 faizdir, halbuki ABŞ və Avropa ölkələrində bu göstərici 10-15%-ə çatır.

Şəkil 2. Dünyada illər üzrə e- ticarətin həcmi və inkişaf tempi.

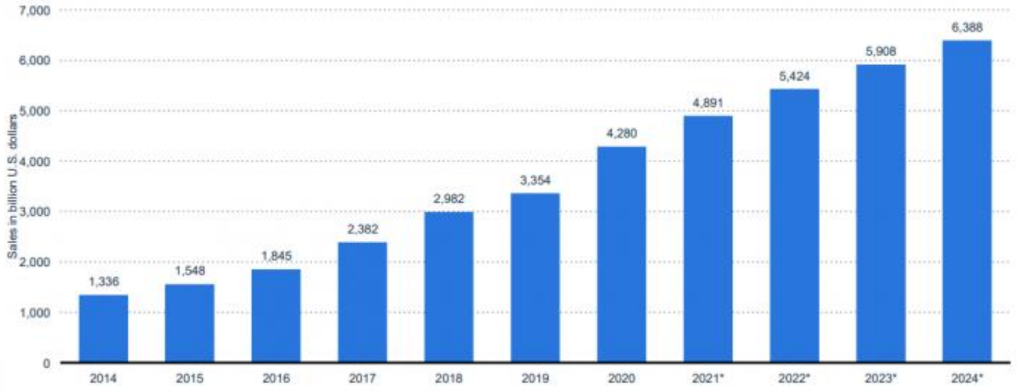

Mənbə: https://www.trade.gov/ecommerce-sales-size-forecast .2022

İnternetin hazırkı yayılma səviyyəsində Azərbaycanda pərakəndə satışlarda elektron ticarətin payı dünya trendinə əsasən təqribən 7% ola bilər. Bunun üçün e- ticarət infrastrukturunun genişləndirilməsi, elektron ticarət platformaları üçün minimal təhlükəsizlik

tələblərinin müəyyən edilməsi və qeyri-rezident vergi ödəyicilərinə münasibətdə vergitutma mexanizminin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda "Elektron ticarət haqqında" Qanun 2005-ci ildə qəbul olunsa da, bu sahənin ilkin göstəriciləri yalnız 2008-ci ildə özünü göstərməyə başlamışdır. Bunun ən əsas səbəblərindən biri internet üzərində ödəmə sisteminin olmaması olmuşdur. İlk milli onlayn ödəniş sistemi isə 2008-ci ildə "GoldenPay" sistem ilə işləyən "hesab.az" internet ödəmə portalı fəaliyyətə başlamışdır. Eyni zamanda "million.az" internet saytı vasitəsi ilə e-ödəniş xidmətləri həyata keçirilir. Həmçinin Azərbaycanda bir çox şirkətlərdə "GoldenPay" sistemi tətbiq olunur. Hazırda bu hər iki portal vasitəsi ilə şəbəkə marketinq, ödəmə kartları, elektron pul kisəsi, mobil və stasionar telefonlar, kommunal, kabel TV, bank, sığorta, e-mağaza və s. xidmətlər üzrə ödənişlərin həyata keçirilməsi mümkündür. Bundan əlavə, son dövrlər e-manat və e-pul kimi elektron ödəniş xidmətləri də istehlakçılara təklif edilir. E-ticarətin inkişafının "Elektron hökumət" Dövlət Proqramının prioritetlərindən biri olması, internet istifadəçilərinin sayının artması, bank kartlarının sayının çoxalması, ƏDV geri al portalı vasitəsi ilə ödənmiş ƏDV- nin onlayn ödənişlərdə nəğd ödənişə nisbətən daha yüksək faizlə geri qaytarılması, nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması ilə bağlı nəzərdə tutulan tədbirlər, internet vasitəsi ilə ticarət etməyə meylli olan gənc əhalinin sayının çoxluğu Azərbaycanda e-ticarət həcmini artırmışdır. Eyni zamanda qonşu ölkələrin pul vahidlərinin Azərbaycan manatına nisbətən dəyərsizləşməsi xüsusi ilə Türkiyədən elektron qaydada edilən sifarişlərin həcmini və bu xidmətlə məşğul olan şirkətlərin sayını artırmışdır. Azərbaycanda bütün ölkə üzrə vahid e-ödəniş məkanının zərurəti nəzərə alınaraq Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi yaradılmışdır.

Nəticə

Hal-hazırda texnologiya şirkətlərin uyğunlaşa biləcəyindən daha sürətli inkişaf etməkdədir. Belə olduqda, texnoloji dəyişikliyə daha çox uyğunlaşan şirkətlər rəqiblərindən daha çox seçilir. Belə bir mühitdə müştərilərə daha yaxşı məhsullar təqdim etmək, oflayn satış təcrübələrini onlayn qaydada həyata keçirmək fərdiləşdirilə bilən seçimlər və daha çox kanal və ya əlaqə nöqtələri təqdim etmək rəqiblərdən fərqlənmək üçün əsas işlərdən biridir (Suleymanov, Ibrahimova, 2019) .

Elektron ticarətin ilk günlərində insanlar sifarişlərinin gəlməsini həftələrlə gözləməyə hazır idilər. Ancaq e-ticarətin inkişafı ilə bu anlayış dəyişdi və sürətli çatdırılma e-ticarətdə böyük əhəmiyyət qazandı. Və son nöqtədə "günlük çatdırılma" xidmətlərindən danışılmağa başladı. Eyni gündə çatdırılma və dron çatdırılması hər gün daha cəlbedici olur, çünki çatdırılma sürəti müştərinin onlayn məhsul almaq qərarına təsir edən ən mühüm amillərdən biridir. İstehlakçıların sorğusuna əsasən, istehlakçıların 33%-i onlayn sifarişlərinin dron vasitəsilə çatdırılmasında maraqlıdır. Bununla belə, sifariş çatdırılmasının avtomatlaşdırılması pərakəndə şirkətlərin gələcəkdə fərqlənmək üçün istifadə edə biləcəyi ən yaxşı variantlardan biri ola bilər. Bundan başqa məhsulun bir ünvandan digərinə çatdırılması üçün dronlardan da istifadə düşünülür. Əlbəttə ki, pərakəndə satış şirkətləri və istehlakçılar dronların potensialından həyəcanlanır, halbuki bir çox ölkələrdə tənzimləyicilər bu barədə daha az həyəcanlanırlar. Çünki pilotsuz təyyarələrin istismarında hələ də həllini gözləyən bir çox problemlər var. Təhlükəsizlik problemləri, oğurluq və zədələnmələr və çatmaq çətin olan ərazilərdə çatdırılma hələ də dronlarla bağlı cavabsız qalan suallardan bəziləridir. Təbii ki, insanların davamlı olaraq havada uçan dronlara necə reaksiya verəcəyi başqa vacib sualdır. Bütün bunlar informasiya kommunikasiya texnologiyalarının elektron ticarətə inteqrasiyasının bariz nümunəsidir (6).

Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafına nail olmaq üçün bu istiqamətdə müasir tələblərə cavab verən effektiv tənzimləmə mexanizminin yaradılmasını tələb edir. Elektron xidmətlərin göstərilməsi və nağdsız əməliyyatların aparılması üçün elektron ödəniş infrastrukturunun daha geniş kütlələrə çatdırmalı, elektron ödənişlərin iştirakçısı olan subyektlərin milli ödəniş sisteminin infrastrukturuna inteqrasiyası artırılmalı və dijital iqtisadiyyata sürətli uyğulaşdırılması təmin edilməlidir. Rəqəmsal iqtisadiyyatda ticarət fəaliyyətinin bütün mərhələlərinin elektronlaşdırılması şəffaflığa şərait yaratmaqla, bu sahədə vergi nəzarətinin güclənməsinə, "gizli" iqtisadiyyatının qarşısının alınmasına səbəb olur. Dünya təcrübəsində geniş müştəri kütləsinin elektron ödəniş sisteminə keçidini təmin etmək məqsədilə həvəsləndirici tədbirlərlə yanaşı, nağd ödənişlər üzrə maksimum hədd müəyyən edilməklə onların məhdudlaşdırılması, vergi və rüsumların ödənilməsi zamanı hesablaşmaların yalnız nağdsız qaydada həyata keçirilməsi kimi müxtəlif metodlardan istifadə olunur (1).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.
2. Suleymanov, E., & Ibrahimova, K. (2018). Azərbaycan timsalında innovasiyanin iqtisadi inkişafa təsiri.(The Impact of Innovation on Economic Development in Keys of Azerbaijan). In *The Impact of Innovation on Economic Development in Keys of Azerbaijan)(October 2018). October 2018 Conference: The Sustainable Development of Economy and Administration: problems and perspectives International Conference Baku*.
3. Ibrahimova, K., Suleymanov, E., & Rahmanov, F. (2020). The Digital Economy and the Impact of Its Formation on Economic Development. *Academic Journal of Economic Studies*, *6*(3), 105-108.
4. Əlövsət ƏLİYEV,Elektron-kommersiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişaf etdirilməsi günün tələbidir. Azərbaycan.-2009.-15avqust.-S.3. http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_avqust2009/88351.htm
5. Suleymanov, E., & Ibrahimova, K. (2018, November). Elektron ticarətin Azərbaycanda inkişaf perspektivləri (Perspectives of E-Commerce Development in Azerbaijan). In *1st International Science and Engineering Conference in Baku, Azerbaijan* (pp. 29-30).
6. https://pazarlamasyon.com/e-ticaretin-gelecegine-damga-vuracak-7-teknoloji-ve-strateji/
7. https://www.actualidadecommerce.com/az/s%C9%99sli-ticar%C9%99t-v%C9%99-onun-onlayn-ticar%C9%99t-%C3%BC%C3%A7%C3%BCn-n%C9%99tic%C9%99l%C9%99ri/
8. Dünya Bankının "İnformasiya və kommunikasiya sektorunun inkişafa təsiri – 2009-cu il" hesabatı.
9. Rahmanov, F., Suleymanov, E., & Ibrahimova, K. (2020). Azerbaycan'da Kamu Hizmet Kalitesinin Artırılmasında E-Devlet Innovativ Teknoloji Kullanımının Gelişimi Development of E-State and Innovative Technology in Improving Public Service Quality in Azerbaijan. *ON EURASIAN ECONOMIES 2020*, 280.
10. Azərbaycan Respublikasının "Elektron ticarət haqqında" Qanunu.
11. Taxation of Electronic Commerce: A Developing Problem. Taxation Aspects of Electronic Commerce: Publication of reports and technical papers. OECD March 2001.
12. Electronic Commerce and the Challenge for Tax Administration (www.wto.org).
13. International Telecommunication Union https://www.itu.int/itu-d/sites/asiapacific.

JOURNAL OF BAKU ENGINEERING UNIVERSITY- ECONOMICS AND ADMINISTRATION
2021. Volume 5, Number 2 *Pages 144-149*

UOT:330.35

THE IMPACT OF GOVERNMENT SPENDING ON ECONOMIC GROWTH

ISKANDAROVA LEYLA
Azerbaijan State University of Economics
International School of Economics/Accounting and auditing
iskandarova2000@gmail.com

SALIMLI NIGAR
Azerbaijan State University of Economics
International School of Economics/Accounting and auditing
nigarrsalimli@gmail.com
Baku,Azerbaijan

ABSTRACT

This paper investigates the relationship between the government expenditure and economic growth in the world. It discusses some arguments, reviews the international evidenceshows examples that how government spending affected national economic output, and analyzes the economic consequences. The main aim of this article is that toshow a positive and negative effect of the government expenditures on public goods on growth.The specific objectives of the study were to: illustrate the relationship between the components of government expenditure and economic growth; examine the effects of government expenditure on production and growth rate; analyze the effects of government expenditure reforms on economic growth with graphs; and some economic arguments and theories. The government expenditure that we explained in our paper was included spending on.

Key words:governmentexpenditure,economic growth.

DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN İQTİSADİ ARTIMA TƏSİRİ

XÜLASƏ

Bu sənəd dövlət ərcləri ilə dünyadakı iqtisadi artım arasındakı əlaqəni araşdırır. Bəzi arqumentləri müzakirə edir, beynəlxalq dəlilləri nəzərdən keçirir, dövlət xərclərinin milli iqtisadi məhsula necətəsir göstərdiyini göstərir və iqtisadi nəticələri təhlil edir. Bu məqalənin əsas məqsədi dövlət maliyyələrinə dövlət xərclərinin böyüməyə müsbət və mənfi təsirini göstərməkdir. Tədqiqatın xüsusi məqsədləri bunlardır: dövlət xərcləri və iqtisadi böyümə komponentləri arasındakı əlaqəni göstərmək; dövlət xərclərinin istehsal və böyümə sürətinə təsirlərini araşdırmaq; dövlət xərcləri islahatlarının iqtisadi böyüməyə təsirlərini qrafiklərlə təhlil etmək; və bəzi iqtisadi dəlillər və nəzəriyyələr. Məqaləmizdə izah etdiyimiz dövlət xərcləri, xərclərə də daxil edildi.

Açar sözlər: dövlət xərcləri, iqtisadi böyümə.

ВЛИЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ РАСХОДОВ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ

РЕЗЮМЕ

В этой статье исследуется взаимосвязь между государственными расходами и экономическим ростом в мире. В нем обсуждаются некоторые аргументы, анализируются международные данные, демонстрируются примеры того, как государственные расходы влияют на объем производства в национальной экономике, а также анализируются экономические последствия. Основная цель данной статьи - показать положительное и отрицательное влияние государственных расходов на общественные блага на рост. Конкретные цели исследования заключались в следующем: проиллюстрировать взаимосвязь между компонентами государствен-ных расходов и экономического роста; изучить влияние государственных расходов на производство и темпы роста; анализировать влияние реформ государственных расходов на экономический рост с помощью графиков; и некоторые экономические аргументы и теории. Государственные расходы, которые мы объяснили в нашем документе, были включены в расходы.

Ключевые слова: государственные расходы, экономический рост.

Introduction

Over the years, government expenditure also referred to us as government spending has been identified as a main tool in improving the standard of living of citizens in a country. The role of any government is to supply goods and services to the public to achieve different economic and social objectives. The efficiency with which governments provide these goods and services is vital to the macroeconomic stabilization, economic process. But what is the connection between government spending and economic growth? This is often a matter of research as current theoretical and empirical literatures do not offer a conclusive argument. Policymakers are divided on whether government expansion helps or hinders economic growth. Advocates of larger government argue that government programs provide valuable "public goods" such like education and infrastructure. They also claim that increasein government spending can boost economic growth .

Proponents of smaller government have anotherview. They explain that higher spending shrinkseconomic growth by transferring additional resources from the productive sector of the economy to government, which uses them less efficiently.

Methods of research

The terms that require defining are the two kinds of government expenditure: transfers, and purchases of goods and services. Transfers: One thing governments can do with the tax income they collect is transfer it to people within the economy. Examples of transfer programs include Social Security, Transitional Assistance to Needy Families (welfare), and Unemployment Insurance.

Purchases of Goods and Services: The second way governments can spend tax income is by purchasing goods and services that are then used to produce some kind of output. Governments purchase guns, bullets, tanks, and uniforms, as well as the services of soldiers, to provide national defense. Governments buy asphalt, concrete, steel, and so on, and hire construction workers and contractors, to establish roads, dams, railways, museums, and more. [2],[5]

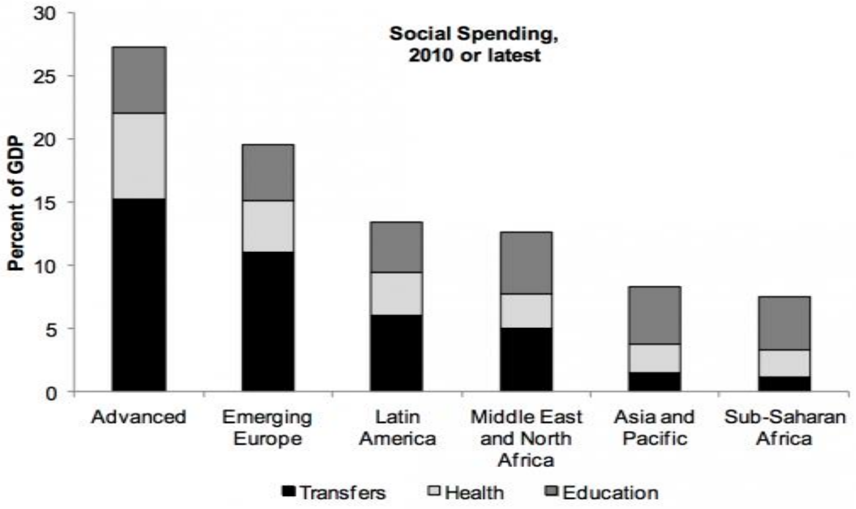

The bar graph shows stacked social expenditure figures for various country groups. The different color segments in the bars illustrate different components of social spending. The sizes reflect spending as share of GDP.

As we can see, the group of 'advanced economies' demonstrates a much larger share of national income specifically to social transfers. This contrasts with the figures from sub-Saharan Africa, where social spending is much lower, and where transfers play a less main role.We can indicate that governments in high-income country spend more money than governments in low-income countries, both in per capita terms, and as share of their national incomes.[4]

Lets discuss in the case of Azerbaijan.

State Budget Expenditures (billion manats)

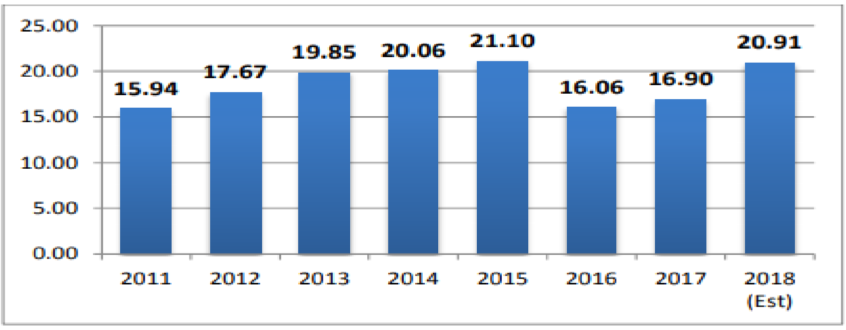

Source: Ministry of finance of The Republic of Azerbaijan, 2017

Estimated budget expenditures are 20.9 billion manats, which is 23.7% and 17,8% more than the actual expenditures of 2017 and 2016. Government expenditures will constitute 30,1% of the total Gross Domestic Product. Current expenditures are estimated to be 10.76 billion manats ,which is 51,5% of total expenditures and 1.3% less than last year's. While current expenditures have seen a small decrease, capital expenditures are expected to rise by 46,0% and reach 7.84 billion manats). Meanwhile, expenditures of public debt is also estimated to be 37,8% more and reach 621,0 million manats .In 2018, 4,7% of expenditures or 978,8 million manats were allocated to subsidies Majority of the public expenditures are derived from the oil sector, rather than from the nonoil sector, which as mentioned above, will increase next years. Unlike Azerbaijan and most other oil producing countries, public expenditures in developed countries are covered by general taxation.

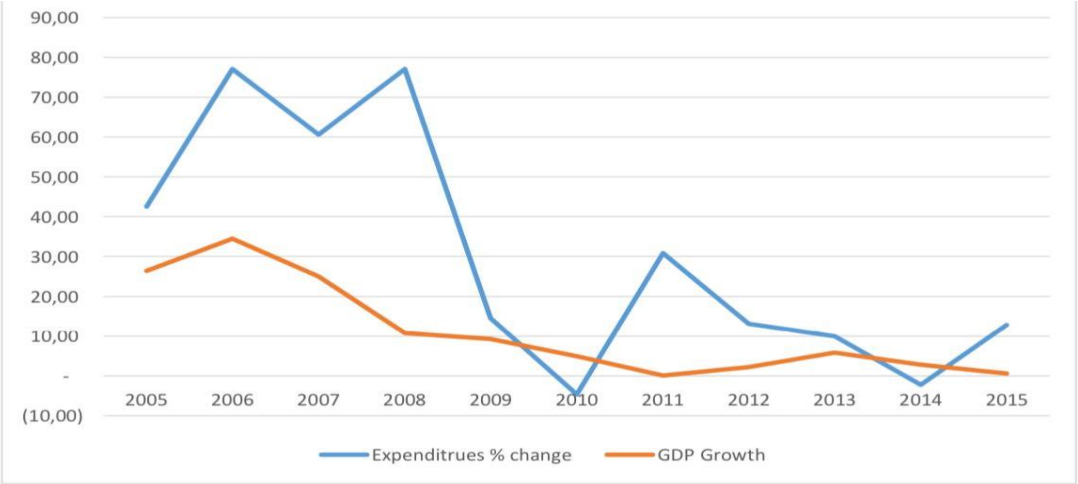

According to the graph we can see that even when government expenditure increases substantially there is no huge change in GDP growth. In the highest change with 77% in government expenditure between 2007-2008 the government achieved less economic growth in

comparison with previous years. So, it means that public expenditure of Azerbaijan is not main indicator to affect economic growth. During the initial stage of the oil boom (2005–07), the government of Azerbaijan opted for exceptionally large expenditure increases aimed at improving infrastructure and raising incomes. Total government expenditure increased by a cumulative 160 percent in nominal terms from 2005 to 2007 or from 41 percent of non-oil GDP to 74 percent.[6]

Figure 1 – Hypothetical Output / Expenditure Relationships

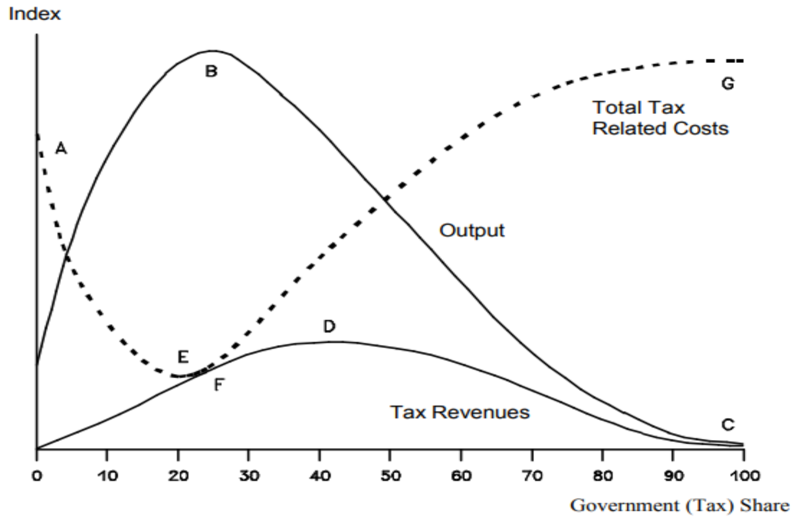

The positive and negative relationships between government expenditures (and taxes) and the output level of an economy can be shown graphically.

At zero government shares the extent of output is very low because public goods are not adequately provided. As government shares rise and the public services are provided economic activity of the country also increases (towards point B). With further rising government expenditures , the government may transcend the purpose of only supplying public goods and also begin to provide private goods. As this process continues there will be a peak within output level (point B) and with further rises in government expenditures .This analysis follows McMullen. Economy's output level will decline. Due to decreasing returns of government expenditures and rising tax rates the incentives to work, to invest and to innovate will decline. The point where the output level peaks as well as the shape of the curve depends on a number of factors which are different from country to country and whose importance may change withinthe time. In this respect the kind of an additional government expenditure seems to be important. E.g. if the country provides public goods by a highly bureaucratic and inefficient apparatus of state the contribution to output will accordingly be small. The same seems to be true if government provides subsidies to less competitive industries .In addition, if the overall share of interest payments to serve public debts is high, the contribution to economic growth will be small. In contrast, the higher the share of public investment means the higher the level of output. Although the location of the output maximum as well as the shape of the expenditure/output curve differ between countries it seems to be valid that there will be always be some extent which will cause factors of production to withdraw from the production process (point B). From this point on the reduction in the supply of productive factors has an increasingly negative effect on production. The level of government expenditures – with the government share – is given by the curve FDC. Government expenditures reach their maximum

in D. The government share is always higher than in point B. Total government related costs contains the output taxed away and of output losses due to inefficiencies; they are represented by the curve AEFG which reflects the difference between maximum production and actual aftertax incomes. At low taxes rates these government related costs are high because the availability of public goods is insufficient. As tax rates rise and therefore the supply of public goods increases, economic efficiency improves and government related costs decrease. Government related costs then reach a minimum (point E) before output peaks. The optimum government share lies in between. With reference to its location people will disagree. The above mentioned high government shares lend support to the hypothesis that the European countries are located beyond point B today..The central hypothesis of this study was that government expenditures on public goods have a positive impact on economic growth. However, as it was also suggested, the positive impact of government tends to decline or even reverse if government further increases expenditures .An excess amount of public expenditures has a negative impact on economic growth.[3]

Keynes considers*(Hazlitt Henry, The Failure of the New Economics An Analysis of The Keynesian Fallacies)*public expenditures as an exogenous factor which can be utilized as a policy instruments promote economic growth.From the Keynesian thought, public expenditure can contribute positively to economic growth. Hence, an increase in the government consumption is likely to lead to an increase in employment, profitability and investment through multiplier effects on aggregate demand, which also helps positively to economic growth. As a result, government expenditure increases the aggregate demand, which creates an increased output. On the other hand, government consumption may crowd out private investment, and reduce capital accumulation in the long run. [1],[2]

CONCLUSION

According to the relationship between government expenditure and economic growth, we examined that some components of government expenditure have positive effect on growth, and others have negative.

Benefits of Higher government spending

More public health care – an important factor in the quality of life. Good health care will also help improve life expectancy and labour productivity

More spending on education. Capital expenditures on education have significant impact on economic growth. Increased education spending can contribute to higher labour productivity and faster economic development.

Provision of public goods, such as national defence, flood defences and protection of the environment

Welfare benefits – providing a minimum level of income and helping to reduce absolute and relative poverty.

Potential problems of government spending

Spending on military /defence may not lead to an increase in economic welfare but maybe a reflection of civil unrest.

Government spending may be prone to corruption

Government spending may be inefficient due to a lack of profit motive and incentives to be efficient.

Crowding out of the private sector. Higher government spending can crowd out private sector spending and investment.

Higher taxes may reduce incentives to work. Higher government spending needs higher tax revenue (or higher government borrowing). Higher taxes may create disincentives to work.

This paper concludes that there are both positive and negative aspects of government expenditure on economic performance. Mainly these impacts depend on the size of the government, the amount of the expenditure and the degree of the development of the country.

LITERATURE:

1. Majid Saleh Salim, Impact Of Government Expenditures On Economic Growth In Zanzibar, http://repository.out.ac.tz/2187/1/Majid%20Salim.pdf(Page:9,10)
2. Miron Jeffrey,The Negative Consequences of Government Expenditure, Working paper, Sentyabr 2010, No. 10-55.(pp.6-13)https://www.mercatus.org/system/files/Negative-consequences-of-government-expenditure.Miron_.9.14.10.pdf
3. The Scope of Government and its Impact on Economic Growth in OECD Countries, Kiel Working Paper, No. 1034https://www.econstor.eu/bitstream/10419/17733/1/kap1034.pdf(Page:3,4,5)
4. Esteban Ortiz-Ospina and Max Roser, Government spending, https://ourworldindata.org/government-spending
5. The 2018 State Budget Project of Azerbaijan: From Consolidation to High Spending?, Center for Economic and Social Development (CESD),http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2017/11/CESD-Research-2018-Budget-Projections.pdf(Page:11)
6. Yaşar Erdinç, Para Harekatı, s.376, 2006
7. https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1&lang=en

JOURNAL OF BAKU ENGINEERING UNIVERSITY- ECONOMICS AND ADMINISTRATION
2021. Volume 5, Number 2 *Pages 150-155*

UOT: 338.45

KONSERV SƏNAYESININ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKIYƏNIN XARICI TICARƏT ƏLAQƏLƏRINDƏ ROLU VƏ ƏHƏMIYYƏTI

Emilya Elşad qızı ŞÜKÜROVA
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Azərbaycan
shukurova0701@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan və Türkiyədə konserv sənayesinin inkişafında xarici ticarət əlaqələrinin rolu və əhəmiyyətindən, əsas inkişaf prioritetləri, müxtəlif növ konserv məhsullarının istehsal, istehlak, idxal, ixrac potensialı müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, bu sahədə əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilən tədbirlər göstərilmiş, yerli məhsulların ixracında ayrı-ayrı ölkələrin payı açıqlanmış, araşdırılan məsələlərlə bağlı həyata keçirilən tənzimləmə tədbirlərinin təsiri nəticəsində dəyərləndirmələr aparılmışdır. Konserv sənayesi məhsullarının idxal-ixrac sisteminin formalaşması və səmərəliliyinin təmin edilməsinə dair tədqiqatlar aparılmışdır.

Açar sözlər: konserv sənayesi, konserv məhsulları, idxal, ixrac, istehsal, istehlak.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE CANNING INDUSTRY IN THE FOREIGN TRADE RELATIONS OF AZERBAIJAN AND TURKEY

ABSTRACT

The article compares the role and importance of foreign trade relations in the development of the canning industry in Azerbaijan and Turkey, the main development priorities, production, consumption, import and export potential of different types of canned products, measures taken in this area. The share of individual countries was announced, and assessments were conducted as a result of the impact of regulatory measures on the issues under investigation. Research has been conducted on the formation and efficiency of the import-export system of canning products.

Keywords: canning industry, canned goods, import, export, production, consumption.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КОНСЕРВНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ВО ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА И ТУРЦИИ

РЕЗЮМЕ

В статье сравниваются роль и значение внешнеторговых отношений в развитии консервной промышленности Азербайджана и Турции, основные приоритеты развития, производство, потребление, импортный и экспортный потенциал различных видов консервной продукции, меры, принимаемые в этой области. озвучена доля отдельных стран и проведены оценки по результатам воздействия регулирующих мер на исследуемые вопросы. Проведены исследования формирования и эффективности системы импорта-экспорта консервной продукции.

Ключевые слова: консервная промышленность, консервы, импорт, экспорт, производство, потребление.

Giriş

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində konserv sənayesinin modernizasiyası, inkişafı və idarə olunmasında xarici ticarət əlaqələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da idxal-ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsində prioritet istiqamətlərdən biri hesab oluna bilər. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ərzaq kompleksinin sistemlərində səmərəli nəticələrə nail olunması daxili resursların, idxal-ixracın, istehsalın optimallığı və strukturu ilə bağlı məsələlərdən asılı olaraq inkişaf etdirilir. Bu ideyanı əsas götürərək belə bir fikirlə razılaşmaq mümkündür ki, ərzaq kompleksin modernizasiyası aqrar iqtisadiyyatının

dayanıqlı konsepsiyalarla yanaşı, idxal-ixrac iqtisadi mühitin formalaşması və proqnozu ilə də mümkündür. Mövcud problemlərin həlli konserv sənayesinin perspektiv inkişafını təmin edən idxal-ixrac əməliyyatlarının səmərəli təşkili və idarə edilməsindən asılı olaraq milli iqtisadi inkişafın strateji istiqamətlərindən biri sayılır. Dövlətin tənzimləmə funksiyası daxili bazarın qorunması və ölkənin ərzaq resurslarından istifadə etmək üçün əlverişli bazar strukturlarını formalaşdırmaqdan, ixrac potensialı mexanizmlərini yaratmaqdan ibarətdir. Aparılan tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, konserv məhsullarının ixrac potensialının yaradılması, ölkə üçün daha effektli aqrar bazarın fəaliyyətinin və idxal-ixrac üçün effektli sayılan konserv istehsal sahələrinin yaradılmasından ibarətdir. Bu iki əsas metodoloji yanaşma baxımından konserv məhsulunun idxal-ixrac sisteminin tədqiqi təcrübi cəhətdən aktuallıq kəsb edir.

Konserv sənayesinin Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində rolu və əhəmiyyəti

Azərbaycan və Türkiyənin geosiyasi vəziyyəti, Avropa və Asiya arasında tranzit coğrafi mövqeyi ölkədə idxal-ixrac əməliyyatlarına müsbət təsir göstərir. Nəticədə, ölkələr arasında ərazi və istehsal sahələri artır, idxal-ixracı tarazlaşdırır və idarəedilməsi parametrləri meydana çıxır. İxracın artımı, konserv istehsalı müəssisələrində istehsal edilən məhsulların dünya bazarının tələblərinə uyğunlaşması nəticəsində baş verir. İxracın optimal təşkili və idarə olunması yeni məhsulların istehsalının, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsinin və dünya bazarında müəyyən qiymətlə reallaşmasına yönəldilən ixracın ölkə iqtisadiyyatına effektli təsirinin bir tərəfidir [4].Konserv sənayesi məhsullarının ixrac edilməsi üçün isə, birinci növbədə onlara olan tələbat müəyyən olunmalıdır. Ölkədə istehsal oluna biləcək konserv məhsullarının miqdarının əhalinin tələbatına uyğun səviyyədə olmaması, ölkədə sənayenin və əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbat potensialının artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsini, kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalının genişlndirilməsini zəruriləşdirir. İxrac və idxal məhsullarının dinamikasını təhlil edərkən nəzərə alınmalı digər amillər, xüsusilə məhsulların keyfiyyəti, dünya bazarı standartlarına və qiymətlərinə uyğunluğudur. Əgər məhsulun istehsalına çəkilən xərclər bu məhsulun beynəlxalq bazardakı qiymətlərdən aşağıdırsa deməli ixrac dayanıqlığı mövcuddur [8].

Əhalinin ərzaq və qida məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində konserv sənayesi vacib rol oynayır. 2020-ci il statistik məlumatlarına əsasən meyvə-tərəvəz şirələrinin adambaşına ortalama illik istehlakı 2,7 kq, meyvə-tərəvəz konservlərinin isə 17,1 kq-dır [2,3]. Bu göstəriciləri 2015-ci il statistik məlumatları ilə müqayisə etsək görərik ki, meyvə-tərəvəz şirələrində 23% artım, meyvə-tərəvəz konservlərində isə 8% artım müşahidə olunmuşdur [Cədvəl 1].

Cədvəl 1. Meyvə-tərəvəz şirələri və konservlərinin adambaşına istehlakı, illikkiloqramla

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Meyvə-tərəvəz şirələri	3.1	2.8	2.8	2.2	1.9	1.9	1.9	2.2	2.7
Meyvə-tərəvəz konservləri	14.4	14.1	15.7	15.8	13.7	16.1	17.1	17.0	17.1

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Təhlillər göstərir ki, ölkə üzrə konserv məhsullarının idxal və ixrac əməliyyatlarının artım tempində müəyyən dərəcədə fərqli şəraitlərin yaranması müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2007-2020-ci illərdə Azərbaycanda meyvə-tərəvəz şirələri, konservləri, ət və balıq konservlərinin idxal və ixrac dinamikasında azalmalar müşahidə olunmuşdur. İdxaldan asılılğın azaldılması ölkə qarşısında duran prioritet məqsədlərdən biridir. Ölkədə konserv məhsullarının istehsalının artırılması, daxili tələbatın yerli istehsalat hesabına ödənilməsi, rəqabətqabiliyyətli, xarici bazar standartlarına uyğun konserv məhsullarının istehsalı ölkənin əsas hədəfləndirici istiqamətlərin-

dəndir [5]. Aşağıdakı qrafiklərdə 2016-2020-ci illərdə respublikamızın idxal və ixrac etdiyi ət-balıq konservləri, meyvə-tərəvəz şirələri və konservlərinin miqdar və məbləğ göstəriciləri qeyd olunmuşdur [Cədvəl 2,3].

Cədvəl 2. Azərbaycanda konserv məhsullarının idxalının dinamikası

Malların adı	2016		2017		2018		2019		2020	
	Miq-dar	Məbləğ, min ABŞ dolları	Miq-dar	Məbləğ, min ABŞ dolları	Miq-dar	Məbləğ, min ABŞ dolları	Miq-dar	Məbləğ, min ABŞ dolları	Miqdar	Məbləğ, min ABŞ dolları
Ət və balıq konservləri, ton	4609,7	11260,5	5925,6	15698,9	5591,3	14994,3	4954,9	15479,5	6576,2	18464,7
Meyvə-tərəvəz konservləri, ton	13159,8	21944,8	16076,7	26406,5	17463,5	28593,9	20265,9	34315,4	20049,4	35187,0
Meyvə-tərəvəz şirələri	4108,3	3259,4	2462,8	2625,3	3150,5	3689,6	3257,3	4707,3	2634,2	3078,0

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl3. Azərbaycanda meyvə-tərəvəz konservləri və şirələrinin ixracı

İllər	Meyvə-tərəvəz şirələri ixracı		Meyvə - tərəvəz konservi ixracı	
	Miqdarı, ton	Dəyəri,min ABŞ dolları	Miqdarı, ton	Dəyəri, min ABŞ dolları
2016	6121,2	6264,9	5768,3	5150,0
2017	9627,2	10264,2	5962,5	5207,3
2018	7487,2	9672,8	6688,7	7753,6
2019	9870,2	11183,6	6927,8	9190,3
2020	11856,3	15779,5	7191,2	8727,8

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın iqtisadi potensialının artması, müasir texnologiyalara əsaslanan, ixtisaslaşmış və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən müəssisələrin fəaliyyətə başlaması ölkəmizin iqtisadi əlaqələrində müsbət irəliləyişlərə təkan vermişdir. 2016-2020-ci illərdə meyvə-tərəvəz şirələrinin ixrac olunduğu ölkələr arasında Rusiya, Polşa, Ukrayna, Belarus, Kanada, Almaniya, ABŞ, Estoniya, Türkiyə əsas yer tutur. Meyvə-tərəvəz konservlərinin ixrac olunduğu ölkələr arasında isə Rusiya, Gürcüstan, Qazaxıstan, İraq, ABŞ, Ukrayna, ABŞ, İsrail, BƏƏ yer tutur [6].

Konserv sənayesinin Türkiyənin xarici ticarət əlaqələrində rolu və əhəmiyyəti

Türkiyədə meyvə-tərəvəz emalı sənayesi 1900-cü illərin əvvəllərində qurulsa da, yalnız planlaşdırılan inkişaf dövründə əhəmiyyətli inkişaflar göstərə bildi. Konserv məhsulları emalı sənayesi əsasən turşu, müvəqqəti tərəvəz konservləri və meyvə-tərəvəz, ət, balıq konservlərivə s. məhsulların istehsalından ibarətdir.Türkiyənin yüksək əlavə dəyərli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı sürətlə artarkən, 97 faizi yerli istehsal olan emal olunmuş təzə tərəvəz və meyvələr dünya mətbəxlərinə ləzzət qatır. Avropa ölkələri başda olmaqla 190 ölkəyə ixrac edilən konservlərin ixrac payı 7 faiz artaraq 1,5 milyard dollardan 1,6 milyard dollara yüksəlmişdir.

Türkiyədə 2020-ci ildə ən çox ixrac edilən konserv məhsullarının başında ət konservləri (49,5 milyon dollar), balıq konservləri (32,2 milyon dollar) gəlir. 2020-ci ildə ət konservləri ixracı 2019-cu illə müqayisədə 7,7% azalmış, balıq konservləri ixracı isə 5,5%artmışdır.2020-ci ildə ən çox idxal edilən konserv məhsulları balıq konservləri (11,6 milyon dollar), konservləşdirilmiş dəniz məhsulları (2,4 milyon dollar) və ət konservləri (0,9 milyon dollar) olmuşdur. 2020-ci ildə 2019-cu illə müqayisədə balıq konservləri idxalı 91,9%, dəniz məhsulları konservləri idxalı 10,8% artmış, ət konservləri idxalı isə 15,9% azalmışdır [13].

Dünya tomat pastası ixracı göstəricilərini qiymətləndirildikdə, 2016-cı ildəki 4,5 milyard ABŞ dolları təşkil edən göstərici, 2020-ci ildə 4,9 milyard ABŞ dollarına yüksəlmişdir. 2020-ci ilin statistik məlumatlarında əsasən, ən çox tomat pastası ixrac edən ölkələr İtaliya (44,6%), Çin (13,9%), İspaniya (10,5%), ABŞ (6,3%) və Portuqaliya (5,6%) olub. Türkiyə isə 206,4 milyon ABŞ dolları (4,2%) ixracatla 6-cı yerdə qərarlaşıb. 2016-2020-ci illər ərzində tomat pastası ixracı hər il orta hesabla 1% artmışdır. Bununla belə, Türkiyə az miqdarda tomat pastası idxal edir (2016-2020-ci illər üçün orta hesabla 5,4 milyon ABŞ dolları) [13].

Yeni növ koronavirus (Kovid-19) epidemiyası zamanı bu sahədə ixrac artım tendensiyasına daxil olub. Bu sektorda ən çox diqqət çəkən məhsul tomat pastası olub.

Ötən ilin yanvar-aprel aylarında 46 milyon dollarlıq tomat pastası ixrac edən Türkiyə, 2020-ci ilin eyni dövründə bu rəqəmi 45% artıraraq 67 milyon dollara çatdırıb [Cədvəl 4].

Cədvəl 4. Ölkələrə görə pomidor pastası konservası ixracı (ABŞ dolları)

Sıra	Ölkə	2016	2017	2018	2019	2020
1	İtaliya	1.715.197	1.709.623	1.866.238	1.902.138	2.180.158
2	Çin	733.452	662.495	664.741	715.140	679.745
3	İspaniya	376.707	398.384	439.942	448.526	513.662
4	ABŞ	394.407	320.873	315.904	303.905	306.249
5	Portugaliya	230.349	239.168	270.692	223.528	272.685
6	Türkiyyə	192.739	181.626	192.745	200.334	206.434
7	Çili	109.694	111.415	95.678	147.029	154.382
8	Hollandiya	39.049	45.573	49.631	49.276	70.722
9	Yunanıstan	62.236	58.887	53.805	51.756	65.053
10	Ukrayna	36.482	42.968	46.013	47.553	55.295
Toplam		4.513.987	4.373.568	4.567.228	4.542.696	4.889.747

Mənbə: Trademap, 2021

Türkiyənin ölkələr üzrə tomat pastası ixracı rəqəmləri cədvəl 5-də verilmişdir. 2020-ci ilin göstəricilərinə görə, Türkiyədə ən yüksək paya İraq (54,7%), Almaniya (10,3%), Yaponiya (3,8%), Səudiyyə Ərəbistanı (3,5%) və ABŞ (2,8%) malikdir. Tomat pastasının ixrac edildiyi 5 ölkə. Türkiyənin tomat pastasının vahid ixrac dəyəri 1163 ABŞ dolları/ton təşkil edir ki, bu da dünya orta göstəricisindən yüksəkdir [13]. Bibər pastası ixracı illər ərzində artsa da, Türkiyə 2020-ci ildə təxminən 4,4 milyon ABŞ dolları ixrac edib [Cədvəl 5].

Cədvəl 5. Ölkələrə görə Türkiyə pomidor pastası konservası ixracı (ABŞ dolları)

Sıra	Ölkə	2016	2017	2018	2019	2020
1	İraq	88.012	87.306	111.031	122.509	112.905
2	Almaniya	12.084	12.518	11.349	11.761	21.239
3	Yaponiya	11.802	10.140	9.749	9.178	7.796
4	Səudi Ərəbistan	9.945	11.138	8.668	6.244	7.320
5	ABŞ	5.234	5.207	5.509	5.632	5.722
6	Hollandiya	4.345	3.363	3.059	3.030	5.168
7	BƏƏ	2.045	2.882	5.123	5.333	4.904
8	Avstraliya	3.975	3.460	2.622	2.818	4.234
9	Fransa	508	1.635	1.822	2.512	3.650
10	Suriya	20.297	12.095	7.399	6.509	3.056
Toplam		192.739	181.626	192.745	200.334	206.434

Mənbə: Trademap, 2021

2020-ci ilin məlumatlarına görə, Türkiyədə istehsal edilən tomat pastasının 25%-i və bibər pastasının 4%-i ixrac edilib, qalan hissəsi isə daxili bazarda istehlak edilib. Pomidor pastası konservasının 2020-ci il istehsalı 715.900 ton, ixrac miqdarı 177.495 ton, daxili tələbat 538.405 tondur. Bibər pastası konservasının 2020-ci il istehsalı 63.338 ton, ixrac miqdarı 2.798 ton, daxili tələbat 60.540 tondur.

Koronavirus dövründə bütün hazır qidalarda olduğu kimi, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə konservləşdirilmiş qida istehlakında nəzərəçarpacaq artım müşahidə olunub. 2020-ci ildə konserv məhsulları ixracatını 7 faiz artıran Türkiyə tərəvəz-meyvə cənnəti olmanın üstünlüklərindən hələ də yararlanır. Bu il hədəf ixracı 4 milyard dollara çatdırmaqdır. Digər tərəfdən, banka istehsalından da sənayenin konservlərə marağının artdığını görmək mümkündür. 2019-cu ildə konserv sənayesi üçün 850 milyon banka istehsal edən şüşə müəssisələri, 2020-ci ildə bu rəqəmi 1 milyard 350 minə yüksəltmişdir. Türkiyədə çox keyfiyyətli konserv zavodları fəaliyyət göstərir. Bununla belə, ənənəvi olaraq türk mətbəxi də kifayət qədər konservləşdirmə qabiliyyətinə malikdir [11].

Yanvar-fevral-mart dövründə Türkiyənin konserv məhsullarından əldə etdiyi gəlir əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2,5 faiz artmışdır.120-dən çox ölkəyə tərəvəz və meyvə konserv-ləri, onların qovrulmuş və turşu məhsullarını satan Türkiyə ilin ilk üç ayında 170 milyon 431 min dollar gəlir əldə edib.Sözügedən dövrdə Almaniya 44 milyon 783 min dollarla konserv ixracatında birinci oldu. Bu ölkəni 14,5 milyon dollarla Hollandiya və 14,4 milyon dollarla ABŞ izlədi. 11,9 milyon dolları İngiltərəyə, 10,8 milyon dolları isə İraqa ixrac edilib [10].

Müasir dövrdə konserv məhsulları ixracının artırılması üçün potensial imkanlar mövcuddur ki, bu da ölkədə innovasiyalı inkişafa əsaslanan rəqabətqabiliyyətli konserv sənayesi müəssisələrinin yaradılmasını tələb edir. Yeni məhsul inkişaf etdirmə səyləri, iri müəssisələrdə müasir texnologiyanın tətbiq olunması, sektorun xammalı üçün iqlim və təbii şəraitin əlverişli olması, keyfiyyət səviyyəsi və yüksək konserv istehlakı bu sənaye sahəsinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün mövcud olan imkanlardandır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə konservləşdirilmiş qida istehlakında artım tendensiyaları yeni bazarlara çıxış imkanı yaradır. Konserv sənayesinin inkişafının qarşısında duran bir çox maneələr də vardır ki, bunlara institusional strukturda çatişmazlıqlar, kiçik və orta müəssisələrdə müasir texnologiyanın tətbiq edilməməsi, qeyri-kafi stimullar, məhsul çeşidinin yetərli olmaması və qablaşdırmada olan çatışmazlıqlar aiddir [12].

Nəticə

Sonda qeyd etmək olarki, Azərbaycan və Türkiyə iqtisadiyyatında ixracın səmərəli təşkili, ixrac və idxalın optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi, yeni məhsul çeşidlərinin istehsal olunması, keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dünya bazarına, standartlarına, qablaşdırma və qiymətlərinə uyğun satışı kimi vacib şərtləri tələb edir. Sənaye istehsalının davamlı və yüksək artım templərinin təmin edilməsi, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi, ixtisaslaşmanın və səmərəliliyin artırılması konserv sənayesinin inkişaf yollarının müəyyən edilməsi üçün əsasdır.Bunun üçün də istehsalın ixtisaslaşması sahəsində hər bir ölkə öz iqtisadi potensialı ve resursları ilə müqayisədə dünya ölkələri arasında mövqe tutmalı, ölkənin konserv sektorlarını müqayisəli üstünlükləri ilə müəyyən etməli, bu sahələr inkişaf prioritetlərinə daxil edilməli, ixrac edilən məhsulun intensivliyini artırmağa çalışmalı və onların rəqabət qabiliyyətinin artırılması həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dövlət Gömrük Komitəsi, Gömrük statistikası, Xarici ticarətin vəziyyəti haqqında, https://customs.gov.az,
2. Dövlət Statistika Komitəsi, Ticarət, Azərbaycanın xarici ticarəti, Xarici iqtisadi fəaliyyət, Əsas malların idxalı və ixracı,https://www.stat.gov.az/source/trade/
3. Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın ərzaq balansları, Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsullarının balansları,https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
4. "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı" nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı.
5. Abbasov V. H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimlənmənin aktual problemləri. Monoqrafiya, Bakı, 2012, 423 səh.
6. Azər Qurbanzadə. Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri. Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 2017, 191 səh.
7. Hasil Fətəliyev, Aida Əsgərova, İradə Əsgərova. Meyvə və tərəvəzlərin emalı texnologiyası. Bakı, "Ecoprint", 2017, 368 səh.
8. Xəlilov H. A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, 2001, 176 səh.
9. İstanbul Sanayi Odası Yayınları No: 2006/1, 2006, Istanbul, Gıda Sektörü, Konserve meyve-sebze ve salça.
10. Hatayilisalça üretim tesisi, ön fizibilite raporu, 2021, Dış ticaret ve yurt içi talep, Üretim, Kapasite ve Talep tahmini
11. Konserve üretim tesisi yatırım fizibilitesi, 2013-2014, Şanlıurfa, Pazarın büyüklüğü ve profili, Rekabet yapısı ve rakiplerin özelliği.
12. Türkiye İstatistik Kurumu, Tarım,Bitkisel üretim istatistikleri,
https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Economics and Administration" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (**journal@beu.edu.az**) of the Journal. The submitted article should follow the following format:

- Article title, author's name and surname
- The name of workplace
- Mail address
- Abstract and key words

4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. . **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:

- Introduction
- Research method and research
- Discussion of research method and its results
- In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.

8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

a) ***Article:*** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure af monomerrik and dimeric conapeetes of carnosine üith zinc,* Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010

b) ***Book:*** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002

c) ***Conference paper:*** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."*Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Bakı, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391*

References should be in 9-point type size.

10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:

- The article is sent to at least to experts.
- The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
- After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University-İqtisadiyyat və İdarəetmə"- əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərilməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:

- Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
- İş yeri,
- Elektron ünvanı,
- Xülasə və açar sözlər.

4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərilməlidir.
7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- Giriş,
- Tədqiqat metodu
- Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
- İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orjinal dili mötərzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.

8. **Şəkil**, **rəsm**, **grafik** və **cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və qrafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.
9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötərizə daxilində göstərilməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzülməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha cox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərilməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisin adı göstərilməlidir.

Nümunələr:

a) ***Məqalə:*** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure af monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc,* Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010

b) ***Kitab:*** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002

c) ***Konfrans:*** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "*Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Bakı, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391*

Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.

10. **Səhifə ölçüləri:** üstdən 2.8 sm, altdan 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:

- Hər məqallə ən azı iki ekspertə göndərilir.
- Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
- Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. “Journal of Baku Engineering University- Ekonomi ve Yönetim" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:

- Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
- İş yeri,
- E-posta adresi,
- Özet ve anahtar kelimeler.

4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özetin sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:

- Giriş,
- Araştırma yöntemi
- Araştırma
- Tartışma ve sonuçlar,
- İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.

7. **Şekil, Resim, Grafik** ve **Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Resim ve grafiklerin yazıları onların alt kısımda yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15].

Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmî makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmi makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

a) ***Makale:*** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomerik and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc,* Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010

b) ***Kitap:*** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles.* Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002

c) ***Kongre:*** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. “*Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions”, Bakı, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391*

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyüklükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesafesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderilebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:

- Her makale en az iki uzmana gönderilir.
- Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
- Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.

13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gonderilmesi zamani posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No’lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Экономика и управление публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:

- Название статьи, имя и фамилия авторов
- Место работы
- Электронный адрес
- Аннотация и ключевые слова

4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:

- Введение
- Метод исследования
- Обсуждение результатов исследования и выводов.
- Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.

8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

   Например:

a) ***Статья:*** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjayev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc,* Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010

b) ***Книга:*** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles.* Fourth Edition, Prentice Hall, 2002

c) ***Конференция:*** Sadychov F.S, Fydin C,Ahmedov A.I. Appligation of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *"Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision",* Bakı,01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Palatino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:

- Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
- Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
- Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.